

בחזרה אל מארקס

אסופת מאמרים

עורך: בנימין כהן

הוצאת הקיבוץ המאוחד

שמשון ביכלר, יהונתן ניצן הקפיטליזם הישראלי והגלובליזציה

מאז סוף שנות השמונים עברה החברה הישראלית שינוי עמוק. ממשטר של כלכלת-מלחמה מתמדת – המאופיין בתקציבים צבאיים גבוהים, במעורבות ממשלתית עמוקה, בסטגפלציה כרונית ובהישענות מוחלטת על הסיוע הצבאי והאזרחי של ממשל ארצות-הברית – נעה ישראל לעבר התחלות של כלכלת-שלוש וגישושים להשתלבות אזורית במזרח התיכון. השינוי הבולט חל בביצועים המקרר-כלכליים; בעיקר בולטת הירידה בהוצאות הביטחון, וניכרים סימנים של צמיחה רצופה בתל"ג ובייצוא.

בין אם מדובר בקואליציה של רבין ובין אם בזו של נתניהו, ניתן לומר כי המגמה הכללית היא חתירה לעבר ליברליזציה כלכלית וכמידה מסוימת גם פוליטית, בעיקר בכל הנוגע לתקשורת-ההמונים. הסימנים העיקריים הם נסיגה במעורבות הממשלתית במשק, קיצוץ במסים ישירים ובתקציבים חברתיים, מכירת נכסי המדינה לבעלות פרטית, ומדיניות מוצהרת של לְסֶה-פֶּר. ניתן להבחין שקיימת מגמה של השתלטות סופית של התרבות העסקית שבאה עם נפילת האתוס הציוני-קולקטיביסטי.

המאמר מתחקה אחר התהליכים העיקריים שהביאו לשינוי החד הזה בישראל, כלומר ממשטר של כלכלת מלחמה מתמדת, לעבר משטר הנסמך על כלכלת שוק ועל אתוס ליברלי. נראה כי השינוי נובע משילוב של גורמים פנימיים וחיצוניים: השינויים הפנימיים קשורים באלה שחלו במבנה המשק, כלומר באופי יחסי השליטה במשק; השינויים החיצוניים נובעים מן השינוי מבני שחל בארצות-הברית ובכלכלה העולמית מאז שנות השמונים, כלומר – מתהליך השינוי בחלוקת ההכנסות העולמית ומן הגלובליזציה העסקית, תהליכים שהואצו עם התפרקותה של ברית-המועצות וקץ המלחמה הקרה. ניתוח התפתחותם של שני השלבים – המלחמתי והליברלי – בישראל, מבוסס על בחינת מגמות ארוכות טווח של תהליך ההצבר.

המאמר מציע מסגרת ניתוח כלכלית-פוליטית אלטרנטיבית. ראשית, הוא טוען נגד הפרדה המסורתית הרווחת בספרות האקדמית הישראלית בין "המערכת הפוליטית" ו"המערכת הכלכלית". שנית, הוא מערער על התפיסה האַטְסִיטִית הצרה שמאפיינת את הספרות הזאת. כנגד זאת מדגיש המאמר את הפרספקטיבה הדיסאגְרִטִיוּת (אנטי-מיצרפית), דהיינו הוא מתמקד בקבוצות המפתח הכוחניות בחברה הישראלית ותפקודן ההיסטורי. לבסוף, בניגוד לתפיסות הקונוונציונליות המדגישות את הגורמים המקומיים, טוען המאמר כי הן השלב הקודם, של המשק המלחמתי, והן השלב הנוכחי, של "שלוש של שווקים", הם למעשה חלק בלתי-

והעיון להרים ראש מנחשלותן. המשבר הכלכלי הכללי של דרום מזרח אסיה ניצת על-ידי משבר פיננסי שנגרם ישירות על-ידי ראשי שוק ההון המערביים. בדרך זו הם הצליחו להחדיר לתוכן את ה-IMF, קרן המטבע הבינלאומית, הכהן הגדול של כללי המשחק המונטריסטיים – שלא היתה לה שם דריסת רגל קודם. יפאן שומרת על עצמה מגורל זה, כי בניגוד לנמרים האסיאתיים במזרח הרחוק, ארצות אמריקה הדרומית, ארצות מזרח אירופה, רוסיה, ישראל ועוד אין ביפאן כניסה חופשית לא למשקיעים הזרים ולא לעבודה הזרה, אם בכלל. בינתיים מדיניות ה-*containment*, "גידור המשבר" בתוך גבולות המזרח הרחוק, פועלת. אך הסכנה שהוא יפרוץ גבולות אלה ויגיע למערב עדיין קיימת.

מסע הניצחון של המונטריזם עלול להסתיים בהתמוטטותה של התרבות המערבית כולה. הגיע הזמן שהעובדים וארגונייהם יפסיקו לשחק לפי כלליו. אפשר רק לקוות שלא יאחרו את המועד.

מאנגלית: מיכל אלכסנדר

שמשון ביכלר הוא מרצה לכלכלה פוליטית; יהונתן ניצן הוא מרצה לכלכלה פוליטית בינלאומית באוניברסיטת יורק, טורונטו, קנדה.

נפרד מהתפתחות גלובלית שבה מעורבים תהליכים ארוכי טווח אשר כוללים בעיקר את תהליך האינטרנציונליזציה של מוסד העסקיות והתפקיד המשתנה של מדינת-הלאום הקפיטליסטית.

המפנה החד בהיסטוריה הישראלית, נראה לנו כקשור בשניניים שנתחוללו באופי הצבר ההון ובתהליך ריכוזיות ההון הן בארצות-הברית והן בישראל. מנקודת ראותן של קבוצות-הבעלות הדומיננטיות הניצבות במרכז המשקים הקפיטליסטיים המודרניים, הצבר ההון וריכוזיות ההון – הם שתי פנים של אותו תהליך.

עליית התאגיד המודרני, שהוא צורת הבעלות המשוכללת ביותר בקפיטליזם הבשל, מאופיינת בחתירה להשגת 'שיעור הצבר דיפרנציאלי'. לא מדובר בעוד נורמה חסרת משמעות מדוקטרינת התועלת השולית, נוסח 'מקסימום רווח', כפי שטוענים הניארוקלאסיקנים, או 'הנטייה לשחיקת העודף הכלכלי', כפי שאנשי אסכולת 'ההון המונופולי' ניסו לתאר (Baran and Sweezy, 1966), או החתירה לייצוב שיעור הרווח, כפי שטענו גלברייט ואנשי אסכולת 'הארגון התעשייתי' (Galbraith, 1967). קבוצות ההון המרכזיות המחוללות את תהליך ההצבר הקפיטליסטי והשולטות בו חותרות 'להכות את הממוצע', או לרדוף ולהדביק את 'שיעור הרווח הנורמלי' – אותה נורמה המיוחסת במקום ובזמן מסוים לענף או למשק המקומי או העולמי. עבורן 'רווחיות' אינה נמדדת בעלייה או ירידה בכמות הסחורות שהרווח שלהן יכול לרכוש, אלא ביחס לשיעור הרווח של קבוצות הון אחרות. כאשר הרווח של קבוצת 'פיליפ מוריס' גדל בחמישה אחוזים הוא ייחשב בעיני בעליה לכישלון אסטרטגי אם לעומתו גדל הרווח הממוצע של חמש מאות הגדולות של 'הפורצין' בעשרה אחוזים, או שמתחרות עולמיות כמו 'נסטלה' או 'רג'י-נביסקו' הגדילו את רווחיהן בעשרים אחוזים. באופן דומה, נפילה של חמישה אחוזים ברווח הנקי של 'פיליפ מוריס' תחשב בעיני הבעלים להישג אם היא התחוללה על רקע מיתון כללי חריף. מאחר ושיעור גידול דיפרנציאלי כזה ברווחים מחייב שליטה על חלק הולך וגדל מסך הנכסים המשוערכים, יוצא שמנקודת ראותן של קבוצות ההון המרכזיות מטרת ההצבר הינה חתירה מתמדת לחלוקה מחדש של הנכסים או, בעצם, חתירה לריכוז גובר של בעלויות. קבוצות ההון המרכזיות חותרות להצבר דיפרנציאלי בשני אופנים: האחד הוא לפעול ל'העמקת ההצבר' באמצעות שמירה על שולי רווח גבוהים יותר מאשר ממוצע הרווח המקובל; האופן השני הוא לפעול ל'הרחבת ההצבר' על ידי הרחבת הנתח בשווקים. שני האופנים עשויים לפעול במעורב אולם בתקופות מסוימות הופך אחד משניהם לדומיננטי.

עד אמצע שנות השמונים בלטו ארצות-הברית וישראל במבנה כלכלי-פוליטי שניתן להגדירו כ"קיינסיאניזם צבאי". במבנה זה תהליך הריכוזיות התאגידית מלווה בצמיחה כלכלית איטית והוצאות ביטחון גבוהות. התהליך הזה התבסס בעיקר על מה שניתן לכנות כתהליך 'העמקת ההצבר': זהו אותו תהליך בו שולי הרווח של הקבוצות הדומיננטיות גבוהים יותר ויציבים יותר מאלה של פירמות קטנות ופריפריאליות יותר תהליך המופיע ברמה מקרו-כלכלית כתהליך סטגנציוני ומאופיין בעיקר בשיעור צמיחה משני נמוך. זהו אותו שלב של

'קפיטליזם מדיני' או 'קפיטליזם פיננסי' או 'קפיטליזם מונופולי' שכבר בתחילת המאה זיהו אותו מחברים מרקסיסטיים כמו הילפרדינג, לוקסמבורג ולנין. מאז אמצע שנות השמונים, ובעיקר מאז הסימנים להתפוררות ברית-המועצות, שהופיעו יחד עם הפתיחות העסקית המואצת של סין, הודו ודרום-מזרח אסיה, החלו קבוצות ההון הגדולות הן בארצות-הברית והן בישראל לנוע לעבר שלב חדש של התפשטות לשווקים בדרכי שלום. דפוס זה של הצבר נחזה ותואר עוד בשנות העשרים על-ידי שומפטר וקאוטסקי (האחרון כינה זאת בשם ultra-imperialism). כאן מדובר באופן הצבר חדש העובר למגמה גלויה של התפשטות השיטה הקפיטליסטית ברחבי העולם הפריפריאלי תוך כירסום המבנים המסורתיים, עליית התאגידים הטראנס-לאומיים והחלשותה הפיננסית של מדינת-הלאום והלגיטימיות שלה. מדובר בתהליך חדש, בו הגרעין המרכזי של התאגידים הבינלאומיים הגדולים מחזק את עמדות הכוח הדיפרנציאליות בחלוקת ההכנסה העולמית באמצעות תהליך שניתן לאפינו כתהליך של "הרחבת ההצבר". במקום תחרות חריפה בתוך המשקים המפותחים על העלאה דיפרנציאלית של שולי הרווח, התהליך שאיפיו את השלב הקודם, הפעם העלייה הדיפרנציאלית ברווחים תלויה ביכולת הפלישה לשווקים חדשים, שבהם התאגידים הבינלאומיים חותרים להרחבת נתחי שוק יותר מהר מאשר מתחריהם הקטנים יותר, הבינלאומיים והמקומיים. הצבר זה מלווה הפעם בהתחדשות הצמיחה המקרר-כלכלית ובירידה בהוצאות הביטחוניות, במסים ובשיעורי האינפלציה שאיפיו את השלב הקודם.

א. המשק הישראלי מפרספקטיבה מבנית

נתחיל בתיאור מבנה המשק הישראלי הבשל של אמצע שנות השמונים, בשעה שהשלב של כלכלה מיליטריסטית עמד בשיאו. גישה דיסאגרגטיבית מקובלת מאז שנות השבעים היא גישת 'הכלכלה הדואלית'¹. מאחר ואנו מעוניינים כאמור בתהליך ההצבר, ולמעשה בהצבר הדיפרנציאלי, אין אנו מתעניינים בביצועים כלכליים מקובלים, כמו מכירות או ערך מוסף, אלא בהתפלגות הרווח, כשיחידת הניתוח הבסיסית היא הפירמה ולא הענף.²

בחינת המשק של אמצע שנות השמונים מפרספקטיבה מבנית, מראה שניתן לחלק את המשק באופן גס לשני קטבים, כשבצד אחד ניצבת 'הכלכלה הגדולה', המורכבת מכ-50 פירמות גדולות, ולצידה פועלת 'הכלכלה הקטנה', הכוללת את שאר הסקטור העסקי וחלק מהמלכ"רים. בתוך 'הכלכלה הגדולה' ניתן להבחין בין 'חגורת' פירמות גדולות שבדרך כלל מצויות בעמדה מובילה, אם לא מונופולית, בענף מסוים. החגורה הזאת מקיפה קבוצת 'גרעין' של קונגלומראטים המהווים את מוקד המשק הישראלי. קבוצת 'גרעין' זאת מורכבת מחמש קבוצות הון: קבוצות 'לאומי', 'הפועלים', 'אי.די.בי', 'כור', ו'כלל' (האחרונה היתה מצויה בשליטה משותפת של שלוש הראשונות). תולדות הקונצרנים הללו הן בעצם תולדות החברה הישראלית על תהפוכותיה ההיסטוריות. קבוצת 'לאומי' החלה לפעול

מנקודת מבטו של ההון. יחסי גומלין אלה הם למעשה תמצית היחסים המעמדיים בחברה הישראלית. מפעם לפעם – לרוב כשנוצר קרע או קונפליקט בקרב אליטות הכוח – נחשף לזמן קצר טבעם של יחסי הגומלין. כך לדוגמה "גילתה" ועדת בייסקי כי מנהלי הבנקים המסחריים הגדולים פרשו רשתות הסכמים הדוקים, לא פורמליים, בפעילות מגוונת ביותר בשוק ההון, כולל הסכמים של הנפקת והרצת מניות, הסכמה על שערי רווח למניות, הגנה משותפת מפני היצעים לא צפויים, חזית משותפת נגד שר אוצר בעל שגינות לא צפויים כמו ארידור. גם הסתרת מידע, יפוי מאזנים, ופעולות לא חוקיות במטבע חוץ לא היו יכולים להיעשות ללא הסכמים שבשתיקה (ראה בייסקי, 1986: ע"ע 32, 35, 38, 40, 74-73, 82, 102, 159).

בסך הכל הוכיחה הקבוצה לכידות והומוגניות חזקות למדי, לא רק מבחינת קשרי בעלויות, קשרי גומלין משפחתיים ותרבותיים אלא גם ביחסי הגומלין החזקים עם עמדות מפתח בממשלה ובארגונים הצבאיים. לכידות זאת של קבוצת 'הגרעין' התבטאה באופן סטטיסטי בביצועיה העסקיים בעיקר מאז שנות השבעים, ובמיוחד בביצועי הרווחים, הערך המוסף, ההכנסה ממכירות, המיסוי, הסובסידיות והמענקים הממשלתיים, וההכנסות לבעלים ולמנהלים השולטים בקבוצות אלה (ראה בפרוטרוט: Rowley, et al., 1988).

את יחידת 'הגרעין' מקיפות כלוויינים בקבוצות הון ופירמות בינוניות אשר אינן בעלות מגוון פעילויות אולם נהנות לרוב ממעמד של מוביל או מונופול בענף מסוים. אלה כוללות פירמות כמו 'דובק' (מונופול טבק) 'עלית' (אוליגופול קפה ושוקולד), 'טבע' (אוליגופול תרופות), ארגמן (פירמה מובילה בטקסטיל), 'פקר פלדה' (אוליגופול מתכת), 'תנובה' ו'שטראוס' (אוליגופולים בחלב ומוצרים), וכן 'אמפא', 'מלונות דן', קבוצת נמרודי, קבוצת מוזס ועוד. חברות ממשלתיות שתפסו עמדה מונופולית כמו 'התעשייה האווירית', 'מספנות ישראל', 'רפאל', 'אל-על', 'כיל', 'בזק', מצויים בתהליכי פירוק או מכירה (כמו שאירע לבנק 'טפחות', 'מנועי בית שמש', 'פז', 'רסקו', 'ארקיע', 'השקם', 'החברה הכלכלית לירושלים', 'בנק הספנות', 'בתי זיקוק' ועוד אחרים שמכרו חלקים מנכסיהם למקורבים מקומיים זרים). ל'חגורת' הפירמות יש לצרף חברות-בת זרות, ומשקיעים זרים כמו קבוצת איינברג, וולפסון, ברונפמן, רוטשילד, עזריאלי, אריסון, קייל, אברמסון, פולקסווגן, Loral, Motorola, Intel, G.T.E., T.R.W., H.P., I.B.M., C.D.C. ואחרים.

הפירמות הסטליטיות (הלווייניות) קשורות קשר הדוק לביצועי יחידת 'הגרעין', קשר שהלך והתהדק במרוצת "עידן הזהב" האינפלציוני של הבורסה התל-אביבית בשנות השבעים והשמונים. הקשר בין 'הגרעין' לפירמות הסטליטיות מתבטא הן בבעלויות משותפות, בנציגים הדדיים בהנהלות, והן בקשרי מסחר, אשראי והשקעות הדדיות בתיקי מניות.⁵

לעומת 'הכלכלה הגדולה' המראה התנהגות מלוכדת בביצועיה, קיים מעין 'סקטור' (אם ניתן לכנות בשם זה קטגוריה סטטיסטית) של חברות, עסקים, שותפויות ועצמאים קטנים, הפועלים באופן מבוחר בהשקעות וברווחים. זהו סקטור 'הכלכלה הקטנה'. אשר מפרספקטיבה של יחסי בעלות מתאים לניתוח

כבנק למימון פעולות ציוניות קולוניזטוריות ב-1902. כך גם קבוצת 'הפועלים' שקמה ב-1921 עם ייסוד בנק למימון פעילות של קואופרטיבים וקבוצות עבודה בחקלאות ובענפי הבנייה והחרושת. קבוצת 'דיסקונט' החלה את עבודתה ב-1936 כבנק למימון פעילות בסקטור 'האזרחי' ובמיוחד של הבורגנות הספרדית שעסקה בעיקר בגדל"ן. היא נהנתה מהגאות הכלכלית במזרח התיכון עקב הייבוא המאסיבי של הון שזרם מאירופה מוכת המיתון ועקב ההכנות למלחמת העולם השנייה. 'כור' החלה לפעול ב-1944 כחברת בת תעשייתית של 'סולל בונה' שהפך במרוצת מלחמת העולם השנייה לקבלן הגדול במזרח התיכון. 'כלל' הוקמה ב-1962 בעקבות ניסיונו של שר האוצר דאז למשוך, בעזרת הטבות, משקיעים יהודים זרים. תוך זמן קצר היא הפכה לקונצרן בשליטה משותפת של מרכזי הכוח המשקי: קבוצות ההון המקומיות הגדולות, משקיעים זרים והממשלה. במרוצת שנות החמישים היו פעילות כמה קבוצות אחזקה יזמים גדולים יחסית, כמו 'החברה המרכזית למסחר והשקעות', קבוצת 'אלרן', קבוצת 'מגדל', 'מולר' (אתא), ועוד. אולם אלה שקעו או התמזגו בקבוצת 'הגרעין' שהפכה החל משנות השבעים למוקד המשק בישראל.

קבוצות אלה מעורבות כמעט בכל פעילות עסקית חשובה במשק אם במישורין ואם בעקיפין, בדרך כלל תוך גיבוי ושיתוף פעולה מצד הממשלה. שליטה זאת מתבצעת בעזרת השתלטות משותפת על הצמתים האסטרטגיים של תהליכי התשומות והתפוקות במשק, בסחורות מפתח וחומרי גלם, או בעזרת מימון מקומי ומחור"ל, ברשתות שיווק, בתקשורת ובפרסום.³

בחינה קצרה של 100 הפירמות המובילות בישראל במחצית שנות השמונים מראה (לפי פרסום Dun & Bradstreet מ-1984), שקבוצת 'הגרעין' יחד עם הממשלה שלטו בכמחצית מ-100 הפירמות התעשייתיות: 23 היו בשליטת 'כור', 8 בשליטת 'דיסקונט', 8 בשליטת 'כלל', ו-9 בשליטת הממשלה. לפי אותה רשימה מסתבר שמתוך 50 המובילים בראש, 28 נשלטו על ידי קבוצות 'הגרעין' והממשלה ואלה אף שלטו ב-14 מתוך 20 המובילות בראש.⁴

קבוצות 'הגרעין', בגיבוי הממשלה, שלטו בסקטור הבנקאות. הבנקים שבשליטתן תפסו כ-80% מסך הנכסים, המועסקים והסניפים בסקטור הבנקים, וניכסו כ-70% מהרווח הנקי בסקטור זה (ללא ההכנסות בחברות בת ושלוחות בנקאיות בחור"ל).

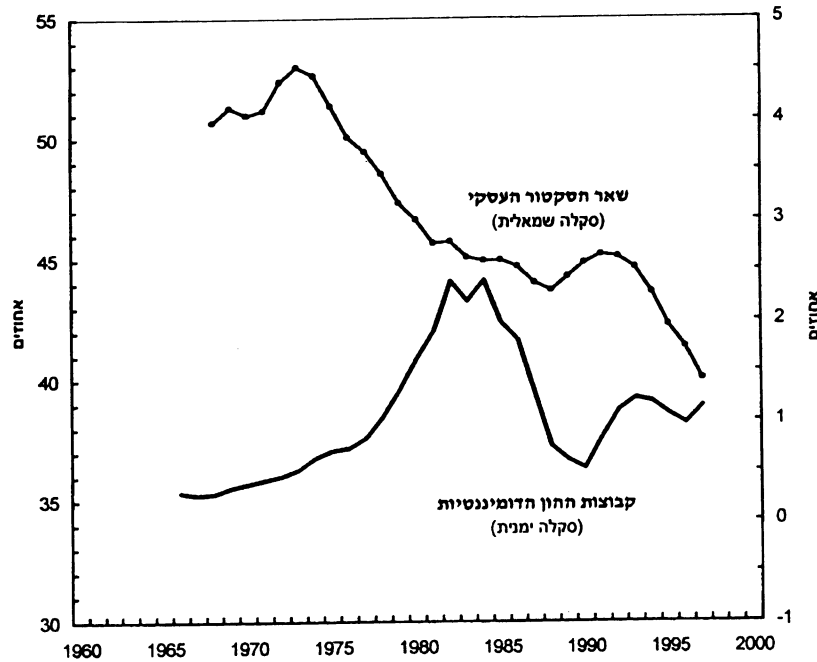
תמונה דומה מתגלה בסקטורים לא תעשייתיים כמו אספקת נפט, גז, שיווק, בנייה, ביטוח, תובלה ימית, גדל"ן; שם, קבוצות 'הגרעין' תפסו ביחד עמדות מובילות ולמעשה אוליגופוליות.

מאחורי התמונה הסטטית היבשה של מבנה קונגלומראטי זה, מצוי התהליך ההיסטורי שבו התהווה 'גרעין' מרכזי ביותר של קשרי שליטה/בעלות מסובכים בין חברות אחזקה, חברות בנות ומסונפות, קשרי גומלין פורמליים ולא פורמליים, אישיים, משפחתיים, עסקיים ותרבותיים. עמם באים הסכמי רכש, הסדרי אשראי וערבות, זכויות והסכמים לא כתובים, מוסכמות שהתהוו מאז שנות החמישים, אם לא לפני כן, מוסכמות שהפכו במרוצת הזמן למה שמכנים 'הסדרים מוסדיים' מפרספקטיבה כלכלית-עסקית, או 'מצב טבעי' – יחסי קניין-סמכות לגאליים

תהליך העמקת ההצבר הדיפרנציאלי החל לבלוט רק החל משנות השבעים עד אמצע שנות השמונים, כשהתוצאות של אופי הצבר זה היו סטגפלציה, הוצאות ביטחון גבוהות, גרעונות תקציביים וחובות פנים תופחים.

שרטוט 1

הרווחים הנקיים של 'הכלכלה הגדולה' 'הכלכלה הקטנה' כאחוז מהתמ"ג

הערה: הרווחים הנקיים של קבוצות החון הדומיננטיות מכילים את הרווח הנקי של בנק הפועלים, בנק לאומי, אי.די.בי., כור וכלל. הרווח הנקי של שאר חסקטור העסקי מתקבל על ידי הפחתת ההכנסה הנקיה מהון מהרווחים הנקיים של קבוצות החון הגדולות. הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של שלוש שנים.

מקור: הרווח הנקי של קבוצות החון הדומיננטיות לקוח מדו"חות רווח הפסד של חמשת קבוצות החון הנ"ל; שנים שונות. הרווח הנקי של חסקטור העסקי לקוח מנתוני ההכנסה הלאומית, שנתון סטטיסטי למ"ס; שנים שונות.

תהליך מקביל לקיטוב בסקטור העסקי התרחש בשוק העבודה. פרג'ון (1978), (1980), היה הראשון שתיאר את תהליך התפצלותו של שוק העבודה הישראלי לשוק 'ראשי' ו'משני', תהליך שוורו עם התפתחות 'ההטיה הצבאית' של חסקטור המונופולי וסיפוח השטחים שנכבשו ב-1967. המאמר בנוי על תיות 'ההתפתחות הבלתי-שווה' בין משק מפותח וקולוניאלי. פרג'ון מתאר את המשק הקפיטליסטי

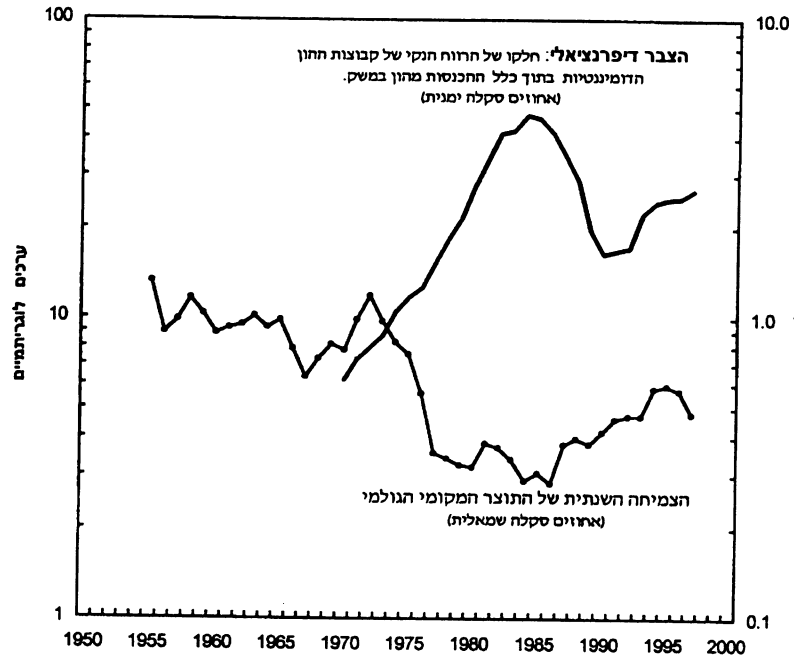
ברמת ענף-מפעל-מוצר, וכן עונה הוא על הדרישות של ניתוח מפרספקטיבה ניאור-קלאסית על רמת תחרות/מונופול ואיפיונים דומים (ראה Bowring, 1986). יתכן וסקטור זה ראוי להתייחסות הקלאסית של 'הפרדת רשויות' או של הפרדת 'המערכת הכלכלית' מן 'המערכת הפוליטית'. אכן, בסקטור זה באים לידי ביטוי המבנה הקלאסי של נציגות נבחרת ורופפת של 'קבוצות לחץ' מסוג ארגונים והתאגדויות של סוחרים, יבואנים, בעלי-מלאכה, וחקלאים, או - אם נפנה לאנשי 'המעמד הבינוני החדש' - קרטלים או גילדות של רואי-חשבון, עורכי-דין, שמאים, רופאים וכו'.

האבחנה הזאת במשק הישראלי בין 'מרכז' ו'פריפריה' הינה קריטית ועשויה להיות בעלת משמעות מתודולוגית מרחיקת לכת. המציאות בישראל (וברוב החברות המפותחות בעולם) מתוארת בדרך כלל כשרויה במערכת מצרפית הומוגנית - מין wishful thinking של השכבות השליטות. אלה דואגות להחזיר את האידיאולוגיה הדומיננטית הזאת יום יום, בצורות מגוונות, ל'פרולים' (אורוול 1984). את מגמותיה הכלליות של מערכת זאת ניתן ללמוד בעזרת אינדיקטורים מקרר-כלכליים ומקרר-פוליטיים הנשקפים, כמו במקרה הזה, מהתנודות במרכיבי החשבונאות הלאומית. ההשקפה המקרר-כלכלית מתאימה להשקפה המקרר-פוליטית לפיה המדינה הלאומית היא גוף מצרפי של כוחות 'פרטיים', 'ציבוריים', 'ממשלתיים' או 'אזרחיים' ו'צבאיים'. באגרציות כאלה לא נותר, כאמור לעיל, אלא להצביע על 'עיוותים' בהקצאת המקורות החברתיים (של כוח, כסף וכבוד). גישה זאת מתעלמת מהכוחות הדומיננטיים הפועלים בחברה, מטייחת בטיח עבה את תהליך הכוחני במושגים פיקטיביים כמו 'ממשלה', 'ממסד' ו'ציבור', ומניחה שהחלטות על הקצאת מקורות הן הליך פורמלי המשתיך לספירה אוטונומית אותה מאיישות דמויות בעלות בחירה בין החלטות רציונליות ומוטעות. במאמר זה טוענים אנו, כי מבט אגרטיבי עשוי להטעות במידה והוא משקף ממוצע של תהליכים מנוגדים. שיעור צמיחה ממוצע של משק עשוי להיות תוצאה של גידול בהכנסות 'הכלכלה הגדולה' יחד עם הצטמצמות או סטגנציה בשאר המשק. אם אמנם תופעות כמו צמיחה או סטגנציה מקרר-כלכלית משקפות ממוצע של שיעורי גידול שונים או אפילו הפוכים בין שני חלקי המשק (כפי שאכן אירע בישראל לפי טענתנו), הרי תופעות מקרר-כלכליות כמו תנודות בהוצאות הצבאיות, אבטלה, סטגפלציה, רמת השקעות וחסכון, מצרפיות לכאורה, משקפות למעשה שינויים בתוך מבנה המשק, שינויים במבנה יחסי הסמכות בחברה.

שרטוט 1 מציג את התפתחות הביצועים של 'הכלכלה הדואלית' בישראל, ולמעשה את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי. בשרטוט מוצגים הרווחים הנקיים (לאחר מס) של חמש קבוצות החון הגדולות, ובמקביל מוצגים הרווחים הנקיים של 'הכלכלה הקטנה' (שתי סדרות הנתונים מוצגות כאחוז מהתוצר המקומי הגולמי ובממוצעים נעים של שלוש שנים כדי למתן תנודות). לא קשה לעקוב אחר תהליך הקיטוב בין שני חלקי המשק. עד תחילת שנות השבעים שתי הסדרות נראות נעות לאותו כיוון. החל מאמצע שנות השבעים בולטת העלייה העקבית של רווחי קבוצת 'הגרעין', לעומת הקו הכללי של נסיגה יחסית ברווחי 'הכלכלה הקטנה'. למעשה 'הכלכלה הגדולה' החלה בנסיקתה כבר בשנות הששים, אבל

היראלי). מול אלה ניצב תהליך ההצבר הדיפרנציאלי המבוטא כאחוז חלקם של חמש קבוצות 'הגרעין' בהכנסות הנקיות מתוך ההכנסה הלאומית (שתי הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של חמש שנים).

שרטוט 2 הצמיחה במשק הישראלי מול ההצבר הדיפרנציאלי

הערה: הרווחים הנקיים של קבוצות ההון הדומיננטיות: ראו שרטוט 1. ההכנסה הנקייה מהון מחושבת כסך ההכנסה הלאומית פחות השכר, מסי החברות ומסי העצמים. הסדרות מוצגות בממוצעים נעים של חמש שנים.
מקור: ראו שרטוט 1.

במרוצת השנים 1955-1972 המשק התרחב בשיעור שנתי של כ-9%. חלקם של רווחי קבוצות 'הגרעין' בהכנסה הלאומית היה נמוך, ועד 1972 הגיע לפחות ממחצית האחוז. התקופה שלאחר 1973 היתה לגמרי שונה. הצמיחה הכלכלית נפלה לשיעור שנתי של פחות מ-3%, וככל שהסטגנציה התקדמה חלקן של קבוצות 'הגרעין' בהכנסה הלאומית החל לנסוק והגיע בתחילת שנות השמונים לשיא של 2.3%. בין אמצע שנות השמונים לסוף שנות השמונים ההצבר הדיפרנציאלי של 'הכלכלה הגדולה' היה במגמה שלילית וחלקה של קבוצת

הישראלי המפותח לעומת המשק הפלסטיני שסופח אליו ב-1967, המצוי ברמת התפתחות של משק קולוניאלי. עוד לפני 1948 חתרו האליטות הציוניות ליצירת כלכלה דואלית על ידי הניסיון ליצור משק סגור והומוגני המבוסס על עבודה יהודית ועל חקלאות כענף עיקרי. עם התפתחות התיעוש החל משנות השישים ובעיקר עם התפתחות תעשיות הנשק בסוף שנות השישים -

... איבדה החקלאות את חשיבותה האסטרטגית והפיתוח הכלכלי המואץ הן בחקלאות והן בתעשייה יצר דרישה גדלה והולכת לכוח עבודה נייך, זול וחסר זכויות: כוח עבודה חופשי במובן הכלכלי הקלאסי... (פרג'ן 1978, ע' 4)
כוח זה נצבר בצורת מאגר של כוח-עבודה פלסטיני זול, נייך וחסר הגנה מקצועית וייצוג פוליטי שזרם אל שפלת החוף המתועשת, ומאז 1967 -
... הפך להיות מרכיב עיקרי והכרחי לצד השכבות הנמוכות ביותר של הפרולטריון היהודי המורכב ברובו מיהודי המזרח... (שם, עמ' 5).

הפרולטריוזיה הפלסטינית יצרה תהליך של קיטוב בין שני שוקי העבודה המקבילים לקיטוב שהתחולל בסקטור העסקי. מצד אחד קיים הסקטור המונופולי, שבו אין דריסת רגל לערבים אלא לעבודה יהודית מאורגנת, הן בבעלות ציבורית והן פרטית, מה עוד שחלק נכבד מאוד של התעשייה הישראלית עוסק בצורה ישירה או עקיפה בייצור נשק ובמסחר בו.
מצד שני החל תהליך של -

... התרכוזות של כוח העבודה התעשייתי הערבי במפעלים פרטיים בגודל קטן ובינוני. מפעלים אלה משלמים שכר נמוך (כמחצית השכר המשולם בסקטור המונופולי בזמן עריכת המחקר), ונתונים ללחצי השוק. הם עובדים עבור השוק האזרחי, ולא הצבאי, ומייצרים מוצרי צריכה כמו מזון, מוצרי בניין, מוצרי עץ וגומי וכו'. ספק אם מפעלים אלה יוכלו להתפתח ולפרוח ללא כוח העבודה הערבי... (עמ' 17).

ב. ההיסטוריה המקרו-כלכלית בפרספקטיבה מבנית

ניתן להציג את האינטראקציה שבין ההתפתחות הכלכלית המצרפית ובין תהליך ההצבר הדיפרנציאלי בישראל כשלבים נפרדים בהיסטוריה הישראלית. למעשה מאז ההתעצמות (1948) עבר המשק הישראלי שלוש תקופות שונות לחלוטין, עד שניתן לדבר על שלושה 'משטרים' של הצבר. ראשית, המשטר שבין 1955-1972, שאופייין בצמיחה מצרפית מהירה תוך כדי תהליך ריכוזיות 'סמוי'. כלומר, ההצבר הדיפרנציאלי המתרחב היה דומיננטי. שנית, המשטר שלאחר 1973 עד לאמצע שנות השמונים, שאופייין בסטגנציה חזקה ובתהליך 'גלוי' של ריכוזיות המבוסס על העמקת ההצבר הדיפרנציאלי. לבסוף, המשטר שצמח מאז סוף שנות השמונים חזר להצבר מתרחב, אלא שהפעם בתנאים של הצבר מתרחב עולמי, מלווה באידיאולוגיה של 'שלום של שווקים'.

האינטראקציה הזאת מתוארת בשרטוט 2 - עימות בין הביצועים המקרר-כלכליים לבין תהליכי ההצבר. הביצועים המצרפיים של המשק הישראלי מובעים באמצעות שיעור הצמיחה השנתי של המשק (המבוטא בשיעור השינוי של התמ"ג

'הגרעין' בהכנסה הלאומית נפל לפחות מ-0.75%. השינוי הכלכלי-פוליטי מאז תחילת שנות התשעים הביא לצמיחה כללית מחודשת, הן של 'הכלכלה הגדולה' והן של שאר המשק.

הצמיחה המהירה שבין תחילת שנות החמישים ועד 1972 נבעה בעיקר משני מעוררים 'חיצוניים': ראשית, יבוא ההון החד צדדי שבא בעיקר ממענקים וממלווים של ארגונים יהודיים בארצות-הברית, ומהשילומים והפיצויים של ממשלת גרמניה מאז 1955 ועד 1965. למעשה, השינויים בתמ"ג באותן שנים היו תואמים כמעט לגמרי ליבוא ההון האזרחי. בשנים 1965-1967 שרר מיתון חריף שנבע מהפסקת השילומים מגרמניה והתחלת הנסיגה של הממשלה ממקומה המרכזי בהיווי ההון במשק. בין 1967 ל-1972 היה יבוא ההון האזרחי שלילי, אך למרות זאת התמ"ג החל לטפס מעלה. כאן נכנס המעורר החיצוני השני, המעורר הפלסטיני. נראה שהצמיחה המהירה נבעה מההרחבה הפתאומית של השווקים שנוספו: השוק הפלסטיני לקליטת סחורות ישראליות וכוח עבודה פלסטיני זול שזרם בעיקר אל שוק העבודה המשני, בענפים עתירי העבודה של 'הכלכלה הקטנה'. השילוב הזה של התרחבות הביקוש לסחורות ותהליך הפרולטריוזיה הפלסטינית היה בעל אפקט של 'מכפיל' על המשק הישראלי.

מאז 1974, כששיעור הגידול בכוח העבודה הפלסטיני התייצב (מאז לא היה גידול מעבר ל-140,000 עובדים), עבר המשק הישראלי לסטגנציה.⁶

מעוררים חיצוניים אלה פעלו לריכוך תהליך הריכוזיות הסמוי שהסתתר מאחרי הצמיחה האגרסיביות בעיקר באמצעות השפעתם על התרחבות סקטור העסקים הקטנים והעצמאיים. מאידך, מאז 1974 הפך תהליך הריכוזיות לגלוי כש'הכלכלה הגדולה' פורצת קדימה ומנסת לעצמה חלק הולך וגדל של הכנסות הסקטור העסקי. במבנה המשק חל שינוי דראסטי, שלווה במהפך פוליטי תוך ירידה גלויה של כוחה המרכזי של הממשלה. הממשלה הימנית שקמה תמכה מאז במדיניות חוץ תוקפנית ובמדיניות כלכלית 'ליברלית' שאיפשרה לקבוצות ההון המרכזיות לשלוט במשק בשם ה-'laissez faire'. זאת תקופת הזוהר של הקפיטליזם המלחמתי של ישראל. זהו משטר שאופיין בהעמקת ההצבר הדיפרנציאלי, ושבו הפכה האתיקה 'העסקית' לדומיננטית. נעבור עתה לתיאור מבני מפורט של 'משטרי ההצבר' השונים.

ג. עידן הצמיחה המהירה והתגבשות המשק הישראלי

'גרעין' קבוצות ההון הגדולות, שכיום מהוות את מוקד 'הכלכלה הגדולה' בישראל, צמח לאחר שקיעת 'המשק המעורב' שהתפתח בעקבות הקמת המדינה ב-1948. היה זה משק בו שלטה הממשלה במרבית ההשקעות מעצם שליטתה הכמעט בלעדית ביבוא ההון החד-צדדי אשר בשנות החמישים היווה את עיקר היווי ההון. עד ראשית שנות השבעים הלכה והתגבשה 'הכלכלה הגדולה' כשבמרכזה פועל 'גרעין' של כמה קבוצות הון ההולכות ומשתלבות בפעילותן. עד אז פעלו קבוצות אלה בחסותה המתמדת של הממשלה, שהפכה אותן, מטעמים

עסקיים או בשל קשרי גומלין פוליטיים או משפחתיים, למעין "סוכנים לאומיים" בלעדיים עבורה. ההשתלבות הזאת החלה מייד לאחר 1948 עם חלוקת השלל, האדמות והנכסים של הפלסטינים שגלו, ובעיקר בתקופת ה'צנע' בתחילת שנות החמישים. בתקופה זו חולקו זכויות לקבוצות מקורבות לממשלה, לפי מפתח פוליטי (בדרך כלל בשיתוף עם משקיעים זרים) להקמת תעשיות מפתח בעלות מעמד מוגן נגד תחרות מבחוץ. מאוחר יותר חולקו בדרך דומה השילומים מגרמניה.⁷ הזרימה האדירה של מהגרים יהודים מאירופה אסיה ואפריקה שהגדילה את מספר התושבים פי שלושה תוך עשור, העלתה את רמת הביקוש המצרפי בהתמדה, תוך כדי עליית השליטה הריכוזית בנכסי המפתח. כך נוצר קיטוב סמוי שהחל להסתמן בין ההגירה ההמונית שהיתה מנוף להצמחת המשק ובין תהליך קיבוע יחסי השליטה ואופי ההצבר במשק. קיטוב זה מומחש היטב בזכרונותיהם של בני אותה תקופה: דוד הורוביץ, מנכ"ל משרד האוצר בתחילת שנות החמישים, כותב:

... כאן הצטופפו במעברות ובמחנות העולים רכבות אנשים עייפים מסבל המלחמה, רדופי אימי השואה ובהם רבים המטופלים במשפחות גדולות... מחנות האוהלים והצריפים היו טחובים ורטובים בימי החורף, ולוהטים בחום הקיץ השרבי. הצפיפות הוזהמה והצחנה התישו את כוחותיהם וזעזעו את נפשם למודת הסבל ורווית זכרונות הזוועה... (הורוביץ 1975, ע"ע 23-24).

על אותה שנה בדיוק, שנת המצוקה והמחסור של מרבית האוכלוסייה היהודית המהגרת והפליטים הפלסטינים הנוכחים והנפקדים, כותב הארי רקנאטי, בעליה ומנהלה של קבוצת דיסקונט אשר החלה להתפשט לעבר ענפי תעשיות המפתח המסחר והנדל"ן:

... בשנת 1951 היו לי טעמים טובים להיות שבע רצון מן המלאכה שהושלמה. הבנק שהניח אבינו שגשג והיה בסיסה של קבוצה פיננסית ממדרגה ראשונה בישראל (רקנאטי 1984, עמ' 71).

יש לזכור שמדובר בבנק משפחתי בינוני שנוסד כחמש-עשרה שנים קודם לכן, כחלק מענף שכלל כעשרה בנקים בסדר גודל דומה. בנק זה הפך במהירות לבנק השני בגודלו ולקונצרן תעשייתי רביעי בגודלו במשק. ההשקעות באמצעות 'דיסקונט השקעות' שהוקמה אז (בשיתוף עם בעלי הון יהודים ממצרים ודרום אמריקה) הקיפו מגוון מרשים של ענפים חדשים (לרוב רכישות של מפעלים קיימים) כמו גומי, נייר, אספקת דלק, ספנות, אלומיניום, ביטוח, בנייה, משכנתאות, מטעי הדר, ציוד חשמלי ואלקטרוניקה. מגוון השקעות זה נראה מרשים ביותר לגבי סוחר טבק וקרקעות לשעבר, שלא נגעו מימיהם בתעשיות של מוצרים ראשוניים. נראה שההתפשטות המהירה של קבוצת דיסקונט מקורה בעידוד הישיר של הממשל הישראלי וקשרי הגומלין ההדוקים שהתפתחו בין האליטות העסקיות, הביורוקרטיות והצבאיות. באופן דומה קודמו גם קבוצות הון אחרות, מקורבות לשלטון, כגון 'החברה המרכזית למסחר' (התמוגה ב'כלל'), 'האחים מאיר' (בנק ירושלים, רדימיקס, כל-בו שלום), קבוצת 'מגדל' (מוזגה בקבוצת לאומי), האחים סחרוב (קבוצת סהר), פקר (פקר פלדה), וכן משקיעים זרים מקורבים כמו קבוצת מיאמי, רובינוזן, בוקסנבאום, וולפסון, קלור, ואחרים.

תמצית יחסי גומלין אלה, שהתפתחו בשנות החמישים, מובעת היטב בספרו של הארי רקנאטי. רקנאטי נותק מישראל במשך עשרים וחמש שנים בעקבות סכסוך משפחתי בו הודח מניהול קבוצת דיסקונט. משום כך זכרונותיו הנאיזיים משהו מאותה תקופה נראים אותנטיים:

... אמרתי בלבי כי בנק דיסקונט שינה לחלוטין את אופיו. שוב אין בו מאומה מן הבנק המשפחתי שאבי יסד. אחי הפכו את הבנק לעסק תעשייתי. הפרסומת רבת השבחים שחלק גדול ממנה בא בהשראתנו. מפעלי הצדקה הקרויים על שם משפחתנו בתרומות יחסיות המנוכות ממסים. התמיכות בכל המפלגות הפוליטיות, מימין ומשמאל כאחת, לקראת הבחירות, כדי להקנות לנו את ידידות כולן. תכסיסי הבורסה כשערי הניירות נקבעים בהסכמה משותפת של כמה הנהלות בנקים. עוד פחות מכך היתה חביבה עלי ידידותם של מנהלינו השונים עם הפקידים הממשלתיים בירושלים, ואותו מאבק מתמיד למשוך אליהם הטבות מכל סוג מצד השלטונות למען עסקינו השונים בכסות של אינטרס לאומי. לא היה זה צודק ואף לא מכובד להזדקק למענקי הממשלה לטובת בעלי מניות שרובם אמידים ואף בעלי הון. ידעתי היטב שאורח המחשבה שלי אינו מקובל בישראל, שכן אנשי פיננסים ואנשי עסקים רבים מדי נהנו מחלוקת נכסי הלאום, שניזון ללא הרף מן השילומים מגרמניה, ממענקי ארה"ב ומכספי היהודים בחו"ל... (רקנאטי, ע"ע 92-93).

המאפיין הבולט של עידן זה הוא מרכזיותו של הממשל ובכורת האליטה הממשלתית והצבאית כפועל-יוצא מהתפתחותם המהירה של השירותים הציבוריים ומהסלמת הסכסוך הערבי-ישראלי, בעיקר לאחר מלחמת סואץ. בתקופה זו נתחולל תהליך של התרכזות המשק בידי מספר קטן והולך של קבוצות הון, פירמות ומשקיעים זרים שפעלו בעזרת סיוע ממשלתי מאסיבי. הצמיחה המהירה, שלווה בתעסוקה מלאה ובהתפתחות השירותים הציבוריים, חיפתה על אופיה זה של הצמיחה שנבעה לא כמעט, אם לא בעיקר, מיכוא הון זול, שחזיק במיוחד את קבוצות ההון האלה. בשנות החמישים והשישים פעל יכוא ההון הזול כ'השקעה אדמיניסטרטיבית', כלומר לא היה זה עניין של 'אינסטיטוט טורפני' (animal spirit בלשונו של קיינס) של יזמים המבקשים להשקיע בכדי לממש את הפוטנציאל של ביקוש אפקטיווי, אלא יותר מעין שיטה שבה הממשל מחלק הון מסובסד שהיווה כשלעצמו את מקור ההצבר עוד לפני שהייצור החל. ברור ששיטה זאת, שכונתה בשנות השישים 'שיטת ספיר', עודדה את תהליך הריכוזיות וההסדרים המוסדיים, אך אפילו אם היה לכך אפקט שלילי על הצמיחה הרי זה הסתכם בהורדת שיעור הצמיחה ולא בבלימתה. החל מ-1973 נפתח פרק חדש, שבו המעוררים החיצוניים שככו, והמשק הישראלי שהפך יותר ויותר לקפיטליזם מונופוליסטי עבר בו לשלב המיליטריסטי.

ד. השינוי המבני וההטיה הצבאית'. העידן שבין 1973 לסוף שנות השמונים.

שני תחומים, שייפכו לדומיננטיים החל משנות השבעים, החלו להתגבש עוד בעידן הראשון. האחד היה התחום הביטחוני, שהשתלב בעיקר בהשקעות

טכנולוגיות וביצוא, או ששימש תחליף ליכוא בעידודה של ממשלת 'העבודה'. התחום השני היה הפעילות הפיננסית. פעילות זאת צמחה, כמו במשקים מפותחים אחרים, בעקבות תהליך הריכוזיות וגל המיזוגים בשנות השישים ותחילת שנות השבעים. התגבשות הקבוצות הפיננסיות החלה עוד בשנות החמישים כשבנקים קטנים משפחתיים וכן קופות אשראי קואופרטיביות התמזגו בקבוצות פיננסיות גדולות. תהליך האינטגרציה בין הקבוצות התעשייתיות והפיננסיות גבר בתקופת המיתון של אמצע שנות השישים, כשהמשק עבר ריאורגניזציה מקיפה⁸ שכללה חיסול שרידי האוטונומיה הכספית של מועצות הפועלים.⁹ תהליך השתלבות זה בלט עוד יותר עם יציאת הממשלה מפעילות תעשייתית ישירה כשהיא מגבה דרך פעילות תקציבית ובאמצעות שוק ההון את פעילות קבוצות ההון המקומיות וקבוצות הון בינלאומיות. אלה החלו מאז תחילת שנות השבעים להשקיע בישראל, בעיקר בייצור וסחר ביטחוניים. מעבר זה להישענות על עסקי ביטחון כלל כניסה מאסיבית של קצינים לשעבר ואנשי משרד הביטחון להנהלות הקונצרנים.

קבוצת דיסקונט היא דוגמא מובהקת למכניזם זה של ההצבר. הקבוצה גייסה ב-1968 את דן טולקובסקי, לשעבר מפקד חיל האוויר. הוא צורף להנהלת 'דיסקונט' השקעות' והחל במינוי רשת דירקטורים, רובם קצינים בכירים לשעבר בצבא, במוסד ובשב"כ; אלה הועמדו בראש פירמות ומרכזי רווח שדיסקונט קנתה או פיתחה. כבר ב-1968, עם מינויו של טולקובסקי כמנכ"ל הקבוצה, פותחה 'השיטה של דיסקונט'. שיטה זאת כללה סבסוד השקעות על ידי משרדי האוצר והתעשייה והמסחר בפרויקטים טכנולוגיים-צבאיים ומכירות מובטחות למשרד הביטחון מצד אחד, והנפקת מניות של חברות הקונצרן לבורסה במחיר גבוה, מאידך. זאת בנוסף להרצת המניות ותמרון דרך קרנות נאמנות וקופות גמל בשליטת הקונצרן. שיטה זאת הגדילה את רווחי 'דיסקונט' השקעות' מחד ואת רווחי ונכסיו של בנק דיסקונט המנפיק והסוחר במניות, אם במסחר רגיל ואם בעזרת 'המשקיעים המוסדיים' מאידך. טולקובסקי, בן לבורגנות המנדטורית (המשפחה שלטה בשטחי מטעים נרחבים ואביו היה מקורב לראשי מפלגת העבודה), הובא לדיסקונט כדי שיפרוץ דרך לקבוצה בעזרת קשריו בתחום הסחר בנשק שהחל להתפתח מאז שנות השישים, כאשר המעצמות החלו למכור למזרח התיכון נשק עתיר טכנולוגיה במחירים גבוהים. טולקובסקי לא איכזב את הבעלים, ואכן מ-1968 התחילו הרווחים מפירמות הנשק להיות משמעותיים ברווחי הקונצרן. בין הפירמות המפורסמות היו 'אלרון', שהוקמה בשותפות עם T.R.W. (בבעלות משפחת רוקפלר) 'אלביט' שהיתה שותפה עם C.D.C. והחלה להרוויח ממכירת ציוד למכ"מים ומערכות אלקטרוניות לחיל האוויר (שהתחיל לעבור לציוד אמריקאי). 'ישקר' ו'להבי ישקר' (בשותפות עם סטף ורטהיימר),¹⁰ ועוד עשרות חברות נשק קטנות שצמחו מאז שנות השבעים כמו 'פיברוניקס', 'אופטרוטק', 'אלאור', 'הודה רשתות פלדה', 'מונוליט' ואחרות. חברות נשק בקבוצת אלביט-אלרון, שהתפתחו עם הגידול המהיר בתקציב הצבאי של הממשלה, סובסדו בתקציבי המשרדים השונים, מיעטו בתשלום מסים ושימשו בסיס מטריאלי לנכסים הפיננסיים המתנפחים של קבוצת דיסקונט.

מכניזם מקביל, מפתיע בדמיונו, התפתח בשאר קבוצות ההון המובילות או הסטליטיות. מכניזם זה כלל הישענות גוברת על משרד הביטחון במכירות מקומיות, סכסוד (באמצעות האוצר, משרד-התעשייה-המסחר ובנק ישראל) של היצוא הצבאי (בעיקר לדיקטטורות צבאיות ומדינות פריפריאליות כמו דרום-אפריקה, פנמה, טייוואן, אקוודור, זאיר, תאילנד, ניגריה ואיראן), הגנת מכס, סכסוד הלוואות, מענקים ופטור ממסים. הדמיון מפתיע גם בגיוס הקצינים לשעבר להנהלות הקונצרנים.¹¹

כאן מגיעים לפעילות הפיננסית שהופכת להכרחית במשקים קפיטליסטיים שקבוצות ההון הדומיננטיות שלהן נשענות על ייצור נשק ומכירות צבאיות. קפיטליסטים ונושאי כליהם האקדמיים והתקשורתיים ידועים, בדרך כלל, בתלונותיהם על הגרעון התקציבי של הממשלות, שגורם לפגיעה בהשקעות הפרטיות. לעומת זאת בכלכלת-המלחמה המתמדת שהתנהלה בישראל של שנות השבעים והשמונים, הקפיטליסטים הגדולים נראו דווקא נהנים מהמצב. בשוק ההון הפכו הקבוצות הגדולות למתווכות בלעדיות של הממשלה. ההסדר המוסדי היה בערך כזה: הממשלה פעלה בעיקר באמצעות מדיניות 'ספיגה', שפירושה המעשי היה שאיבת הנכסים הפיננסיים שצברו הבנקים הגדולים באמצעות ריכוז החסכונות הקטנים (הבנקים הגדולים היו גם 'משקיעים מוסדיים' בגלל שליטתם בקופות הגמל, קרנות נאמנות וחברות ביטוח) והפיכתם לאג"חים ממשלתיים נושאי רווחים וצמודים לאינפלציה, בנוסף לעמלה לבנקים. מצד שני ביצעה הממשלה את הקצאותיה דרך הבנקים, בנוסף ליאשראי מוכוון והסכסודים השונים שיש להניח כי בחלקם הגדול נספגו בסופו של התהליך בנכסי 'הכלכלה הגדולה'. התוצאה של ההסדר הזה היתה – חוב פנימי גדול של הממשלה שיצר שיעור ריבית בן שלוש ספרות. שיעור ריבית זה דווקא היטיב עם קבוצות ההון הגדולות בגלל שליטתן הבלעדית באשראי, שאיפשרה להן להחזיק מרווח בין הפקדות והלוואות שנע בין 15 ל-20 אחוז. שנית, ההסדר איפשר להריץ אינפלציה כזאת שניפחה את קצב גידול הרווחים יותר מהר מעלויות השכר המאורגן.

תהליך זה של תלות הדדית גוברת, שאיפייך את המשק של שנות השישים עד תחילת שנות השבעים, לא הספיק עוד לקבוצות המפתח במשק כדי לשמור על קצב גידול נכסיהן. ואכן, החל מתחילת עידן 'השגשוג' של ראשית שנות השבעים מתחזקת הביקורת על "מעורבותה הלא יעילה של הממשלה", על הצורך בליברליזציה של המשק והפוליטיקה, ועל הצורך להיפטר "מהשיטות הכולשוויקיות" תוך אימוץ מודל 'הניהול התקיף' האמריקני. הממשלה החלה לצאת מתחום ההשקעות הישירות במשק כשהיא מותירה לקבוצות הפיננסיות לפעול בתחום המרכזי של המשק – ההשקעות.

קבוצות ההון הדומיננטיות החלו לדחוק את הממשלה כשהן מתחרות בה בשוק ההון. הקבוצות הבנקאיות החלו למעשה בהדפסת כסף באמצעות שיעורך אגרסיבי של מניותיהן ותוך מדיניות 'ספיגה' משלהן. הן הרחיבו את מערכת האשראי באמצעות מחזור גדול והולך של כספים, ולבסוף הרחיבו את האימפריות שלהן גם לחו"ל. למעשה כל התהליך האינפלציוני הזה היה מכניזם שנועד לחלק מחדש, באופן מתמיד וכנובע מעצמו, את הבעלויות וההכנסות במשק. מאוחר

יותר, בשלב הבשל שלה, כונתה השיטה בשם רשמי מטעה – 'ויסות'. הקבוצות הנפיקו בסיטונות מניות מכל סוג וצבע, בעיקר מניות של עצמן, ולאחר מכן הריצו את מחיריהן מעלה (אם כי, לעתים – כדי להיפטר ממתחרים וממתחמים זולים, כמו 'דנות', 'מאגרים', 'קן רונית', וקבוצת אייזנברג, שהריצו מניות בצורה שסיכנה את השיטה כולה – הפילו הקבוצות הבנקאיות את כל שוק המניות, כמו בדצמבר 1982). למעשה קיבלו הקבוצות הבנקאיות זיכיון מטעם הממשלה לנהל את הבורסה, ובעצם – את כל שוק ההון, כתנאי שיפרישו עמלות בצורת מסים. הזיכיון הזה התגבש בשנות הצמיחה המהירה, בהן הוקצה האשראי במשק ישירות על ידי הממשלה וכמות ההשקעות בבורסה לניירות ערך היתה נמוכה ובעיקר לא מרוכזת. לקראת אמצע שנות השבעים החלו קבוצות ההון הגדולות בתחרות עם הממשלה על שוק ההון.

... באמצעות הריסות האגרסיבי שהחל בשנים 8-1977 יצרו הבנקים 'נייר ערך חדש' המשלב את התכונות של מניה ואג"ח צמודה למדד, ובכך חדרו לאותו חלק של השוק שהיה קודם לכן כמעט בלעדי לממשלה... (בייסקי, 59).

למעשה הנפיקו הבנקים שטרות כסף בעלי תכונה מופלאה להגדיל באופן אקספוננטי את יחידת חלקם הפוטנציאלית בהכנסה הלאומית. כך קרה שב-1973 היוו המניות הבנקאיות כ-7% מהנכסים הנזילים במשק ואילו ב-1982 הגיע חלקן בסך הנכסים הנזילים במשק ל-44% (בייסקי, עמוד 61).¹²

באופן זה הגיעו ב-1973 המעוררים 'החיצוניים' של הצמיחה לסיומם. המשק עבר שינוי מבני שהתרחק באופן סמוי בשנות החמישים והשישים והפך למשטר חדש המאופייך בתהליך גלוי של הצבר דיפרנציאלי הפועל לעומק. עבור פירמה או מרכז-רווח ב'כלכלה הגדולה', הפכה הרווחיות לתלויה באופן גובר ביכולת לבלום את כושר הייצור מצד אחד, ומאידך – ביכולת לחולל אינפלציה כדי להגדיל את חלקה בסך ההכנסות במשק חסר-הצמיחה. קיבוע המשק וחלוקת הנכסים נעשתה תוך ירידת כוחו הפוליטי של השכר המאורגן, ומכאן – תוך יצירת עודף כושר ייצור (כלומר עודף מעל לרמה שניתן היה למכור במחירים נושאי רווח). כתוצאה מכך החלה ירידה דרמטית של ההשקעה הנקיה במשק. בין 1973 ל-1986, שנת המעבר ל'מדיניות הכלכלית החדשה', ההשקעה הנקיה במשק ירדה ב-76% (מ'21 מיליארד ש"ח ב-1973, ל-12 מיליארד ש"ח ב-1978, שנת 'המהפך הכלכלי' ותחילת האינפלציה המואצת, ל-5 מיליארד ש"ח ב-1986 שהייתה שנת המעבר ל'מדיניות הכלכלית החדשה')¹³ בעוד שהאינפלציה שהיתה בסביבות 10% בתחילת שנות השבעים הגיע ללמעלה מ-400% באמצע שנות השמונים. תקופה זאת של משבר מאקררו-כלכלי היתה עידן הזהב של 'הכלכלה הגדולה' של ישראל. השינוי המבני במשק לבש שלוש צורות עיקריות: ראשית – הגברת הריכוזיות בבעלויות, כלומר הריכוזיות בספיגת הרווחים, שבעיקרם עברו לשליטת 'הכלכלה הגדולה'. תהליך זה פעל לקיזוז האפקט של עודף כושר הייצור במשק ולשמירה, ואפילו להרמה, של שולי-הרווח במצב של ביקוש מצרפי פוחת מצד עיקר אוכלוסיית השכירים (בישראל יש הימנעות מכוונת מפרסום הקבוצות השכיחות של השכר; הפרסום היחיד, שהוא לא אמין ועלוב בהצגתו, הוא של 'השכר הממוצע'). שנית – ירידת המוצא להשקעות ('offsets to savings', בלשונם של

בחברה הישראלית. שלא כמו המיליטריזם הפוליטי הישן שרווח בתנועות פוליטיות בימין ובשמאל עוד בתקופת המנדט - המיליטריזם החדש שצמח בעקבות מלחמת יוני 1967 הינו עמוק יותר, קשור בתהליך הכלכלי-פוליטי בכללו, ומעורב באינטרסים כבדי משקל הכוללים שיעורי רווח של קבוצות הון מקומיות ואמריקניות.

עידן זה של סטגנציה מיליטריסטית שרר במשך קרוב לשני עשורים והגיע לשיאו בתחילת שנות השמונים, בתקופת רייגן ובגיין. בתקופה זו הושלמה הפיכתו של המשק הישראלי למשק קפיטליסטי-מלחמתי תוך תלות מוחלטת במדיניות החוץ האמריקנית. תהליך זה היה גם בעל תאוצה עצמית: הגידול בתקציב הביטחוני (כולל הגידול המתמיד בתקציבים להתנחלויות ולכפיית הכיבוש), הגידול בשירותי החוב הממשלתי והחיצוני, הירידה בתקציבי הפיתוח האזרחי ובשירותים החברתיים, הירידה בהכנסות האפקטיויות של מרבית השכירים, העלייה ההדרגתית באבטלה, והכירסום בכוחם של ארגוני העובדים - הביאו לגידול נוסף ברווחים של 'הכלכלה הגדולה', בריכוזיות הרווחים הקשורים בפעילות הביטחוניות, ובכוחו הפוליטי של הקומפלקס הביטחוני-תעשייתי-פיננסי. קומפלקס זה דחף להמשך התהליך של עלייה בתקציבים הצבאיים, גידול החוב הפנימי והחיצוני כדי לשמור על שיעורי רווח שתבעו תוספות לתקציב הביטחון (בעיקר לתקציב הקניות הביטחוניות) וסבסוד ממשלתי מקומי ואמריקני.

מצב זה נמשך עד סוף שנות השמונים. הסימנים להתמוטטות סדר דברים זה החלו להופיע כבר ב-1986, עם הלחץ המאסיבי של פירמות הנשק האמריקניות והממשל האמריקני להפסקת פרויקט 'הלביא'. באותה שנה החלו שורה של פירמות ישראליות הקשורות בייצור וסחר ביטחוניים (רובן בבעלות הקונגלומראטים) להראות לראשונה הפסדים.

במשך שנים רבות, בעיקר מתחילת שנות השבעים, הפיצו ממשלות העבודה והליכוד תעמולה, דרך העיתונים המובילים כולל עיתונים 'ליברליים' כמו *הארץ*, שהשתתפו באופוריה טכנולוגית-ביטחונית זאת, ובאמצעות מחקרים מדעיים כביכול, שמכירות ויצוא נשק הם כדאיים למשק הישראלי.

כעבור מספר שנים התבררו תושבי ישראל על ידי אותם עיתונים ואותם פוליטיקאים ואנשי עסקים מכובדים כי תעשיות הנשק אינן 'נכס לאומי' אלא מהוות 'נטל' על המשק הישראלי. בעיקר יצא קצפם על תעשיות הנשק הממשלתיות - 'התעשייה האווירית', 'תע"ש', 'רפאל', 'מספנות ישראל'. לפתע, 'הגס הביטחוני' התגלה כבועת סבון. התברר שהתעשיות הביטחוניות הממשלתיות מפסידות בכל שנה למעלה ממיליארד דולר, ויש צורך בפיטורים המוניים ובקיצוצי שכר כדי להצילן.

מה היו הסיבות ל"גילויים" פתאומיים אלה? מה הביא את האליטה הביטחונית-עסקית לזנוח את ההסדרים הקודמים ולפנות לעבר הסדר מוסדי חדש המכונה בשם המפתח 'peace dividends' - הסדר שמאחריו עמדה אותה החברה הוותיקה של יוצאי רפ"י, ושמעון פרס בראשם?

הניאור-מרקסיסטים), הפנתה קרנות השקעה לשוק ההון וגרמה לניפוח האינפלציוני של הנכסים הפיננסיים. מאחר ושוק ההון היה בשליטת ה'כלכלה הגדולה', מחירי הנכסים הורצו מעלה מהר יותר ממחירי הסחורות והשירותים. כך קרה שמחירי ניירות הערך בבורסה התל-אביבית, שהיוו כ-8% מהתמ"ג ב-1973, נסקו והגיעו ל-99% מהתמ"ג ב-1982. ההתפתחות השלישית והחשובה ביותר היתה ההישענות הגוברת של 'הכלכלה הגדולה' על רווחים ביטחוניים. בדומה לשינוי המבני שעברה ארצות-הברית, כפי שנצפתה על ידי קלצקי (Kalecki, 1967), התחזקות 'ההטיה הצבאית' מאז ראשית שנות השבעים הפכה לתהליך ההצבר הדומיננטי שאיפייין את מרכז המשק הישראלי. ההטיה הצבאית הזאת הסיטה את מרכז הפעילות המשקית לעבר פעילויות שלא היה להן כל סיכוי תחרותי במשק העולמי.

לסיכום, משנות השבעים ואילך החל לבלוט הקיטוב במשק: עלתה בו 'הכלכלה הגדולה' שבמרכזה ניצב 'גרעין' של קבוצות הון דומיננטיות, אשר ההצבר הדיפרנציאלי שלהן נשען באופן הולך וגובר על העמקת ההצבר. קבוצות אלה השתלטו על שני תחומים שהפכו למקור עיקרי להצבר הנכסים שלהן: נשק ופיננסיים.

העמקת הסכסוך הערבי-ישראלי ומעורבותן המעמיקה של המעצמות הגדולות מחד, והתגברות האינפלציה מאידך, האיצו תהליך זה. רווחים אלה הפכו את קבוצות ההון הדומיננטיות למשולבות ברשת של פעילויות פיננסיות ובעלויות הרדיות אשר צירפו אליהן חלקים גדלים והולכים של יחידות הון. ההתנפחות המהירה של הנכסים, תוך קיטוב הולך וגובר בחלוקת ההכנסות והרכוש, קשורים לתהליך הסטגנציה בישראל של סוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים (הנרשא מזווית ראייה זאת לא נחקר באופן אמפירי). ככל שהמשק המלחמתי גדל והגיב לסכסוך המתעצם במזרח התיכון ולמדיניות המעצמות, כך נאלצה הממשלה להגדיל את הגירעון והחוב הפנימי. משירותי חוב אינפלציוניים אלה נהנתה בעיקר 'הכלכלה הגדולה'. כמו כן נאלצה הממשלה להיכנס להתחייבויות-חוץ הולכות וגדלות שהפכו אותה תלויה לא רק בממשל ארצות-הברית אלא גם בקבוצות הפיננסיות בישראל, בעיקר לגבי חובות לטווח קצר. כאן כבר נכנסים גורמים חדשים שהשפעתם מורגשת במשק הישראלי, בעיקר מאז סוף שנות השישים, ומשפיעים כמובן על חלוקת ההכנסות בו. גורמים אלה הם: הממשל האמריקני, הבנקים וחברות הנשק הבינלאומיות, והמשקיעים הזרים שאין ביכולתנו לדון בהם במאמר זה.

תהליכים אלה היו כרוכים בשינוי מוחלט של מבנה הכוח הפוליטי בישראל. המשטר של שנות החמישים והשישים היה משטר של 'מפלגה דומיננטית'. איפיינה אותו דומיננטיות ממשלתית: הממשלה שלטה בהקצאת המקורות, ובעיקר בתהליך ההשקעות. החל משנות השבעים ניתן להבחין בצמיחת משטר של 'הון דומיננטי' בזמן שהמשק עבר לשלב מיליטריסטי והממשלה איבדה את מקומה המרכזי בניהולו, ואת עצמאותה היחסית במדיניות החוץ, שהוכתבה מעתה לפי צורכי הקבוצות הדומיננטיות בארצות-הברית. תוצאה חשובה אחרת היתה עליית הכוח הפוליטי של הגורמים המיליטריסטיים

ה. מרווחי מלחמה לעבר דיווידנדים של שלום. עידן 'הסדר החדש'.

המעבר לעידן 'הסדר החדש' נבע כמובן מסתירות פנימיות של 'המשטר הישן' שתואר לעיל. מאידך, כל ההתפרקות הזאת התחוללה בצל ההתפתחות של השיטה הקפיטליסטית העולמית, או כפי שהיא מכונה בשפה מעורפלת - 'גלובליזציה'. כאן חשוב לציין שגלובליזציה אינה נובעת דווקא משינוי באופי המסחר או הייצור או הטכנולוגיה. אלה היו, מאז גילוי אמריקה וכיבוש-המושבות האירופי, 'גלובליים'. המיוחד בשלב הנוכחי של הקפיטליזם העולמי הוא לא ההתפשטות העולמית של אופני-ייצור וטכנולוגיות, אלא השינוי באופי הבעלות. לראשונה בהיסטוריה האנושית, מיסוד השליטה והבעלות נערך באופן אוניברסלי ומופשט לחלוטין ברחבי העולם באמצעות קנייה ומכירה של הון ללא הגבלות. ההון הוא מיסוד יחסי-הבעלות הקפיטליסטיים והוא מופיע כחתימה להשגת רווח מתוך התייחסות לשיעור הרווח הנורמלי העולמי. תהליך זה יכול להיעשות כמובן הודות לאמצעים הטכנולוגיים שמאפשרים תקשורת מהירה בין יחידות ההון המרכיבות את הסיסטמה הקפיטליסטית. הגלובליזציה של הבעלות הקפיטליסטית קשורה במעבר מחתירת בעלי ההון להעמקת ההצבר הדיפרנציאלי, להרחבת ההצבר לשווקים חדשים. האמצעי העיקרי של המעבר הזה הוא האינטגרציה הגוברת בין השווקים הקפיטליסטיים המפותחים לבין השווקים 'המתעוררים' בדרום מזרח אסיה, באמריקה הלטינית ובמזרח אירופה. לאחר שורה של משברים נאלצו האליטות המקומיות בשווקים 'המתעוררים' לוותר על שליטתן בתהליכי ההצבר ולפתוח את משקיהן להסדרים חדשים גלובליים. כך קרה בברזיל ובמקסיקו. שהסתבכו במשבר החזר חובות בשנות השמונים; כך קרה בהודו שנאלצה לוותר על הגנת התוצרת המקומית ולפתוח את משקה לאחר שהוכרעה על ידי משבר מטבע-זר חריף בתחילת שנות התשעים; כך קרה בדרום-אפריקה כאשר התמוטטות מחירי הזהב בשנות השמונים אילצה את האליטה ההולנדית (בורית) הלאומנית לחסל את האפרטהייד ולפתוח את המשק המלחמתי המוגן. בכל המשקים הללו החלה היערכות מחדש של יחסי השליטה. בשפה אידיאולוגית מדובר על תהליך 'ליברליזציה' אולם למעשה מדובר על יחסים חדשים בין ההון העולמי ובין המדינה הלאומית. עם נפילת המדינה ה'קומוניסטית' במזרח אירופה ומדינת ה'רווחה' במערב, נפרצה הדרך להכרה בכוחו העולמי של הקפיטאל. האידיאולוגיה הדומיננטית הפכה להיות 'הזכות הטבעית להשקיע'. המשמעות של אידיאולוגיה זו היא, שאופי השליטה מקבל לגיטימציה על ידי הזכות המקודשת של הקפיטליסט לשלוט בנתח מהעודף החברתי בעולם, ללא סייגים של לאום או גזע. זכות זאת לא תוקנה עוד על בסיס של הסדרים מקומיים, אלא תישען יותר ויותר על כוח-שוק עולמי. מכאן נובע המעבר מהצבר המכוון לחלוקה מחדש של שליטה מקומית המוגנת על ידי הסדרים בתוך המדינה, להצבר המכוון להרחבת הנתח בשוק העולמי. השינוי באופי ההצבר מתבטא בסימנים חיצוניים של הסרת מגבלות מקומיות ולאומיות ורימה 'חופשית' הולכת ומתחזקת של טרנסאקציות (עסקאות) של בעלויות.

האופי הגלובלי של ההצבר מתבטא בפעילותן של הקורפורציות הבינלאומיות.

בדיקה סטטיסטית של ביצועי הקורפורציות שבסיסן בארה"ב מראה שבין השנים 1948 ל-1995, הגידול ברווחיהן המקומיים היה שולי: בממוצע הרווחים גדלו ב-1% לשנה. לעומת זאת הרווחים שמקורם מחוץ לארה"ב גדלו בממוצע ב-10% לשנה.¹⁴

התוצאה של הגידול הזה היתה שהרווח הנקי של הקורפורציות שבא מפעילות מחוץ לארה"ב, עלה מ-7% מתוך סך הרווחים בשנות הארבעים עד קרוב ל-30% בשנות התשעים. עד סוף שנות השבעים עיקר ההתפשטות של הקורפורציות האמריקניות היתה מכוונת למדינות התעשייתיות, בייחוד לאירופה המערבית ולקנדה. מאז שנות השמונים שיעור גידול הרווח ממדינות אלה החל לרדת ומאז סוף שנות השמונים עיקר הגידול נבע מהשווקים 'המתעוררים'. אם נשווה את שולי הרווח הנקי של הקורפורציות האמריקניות הטרנס-לאומיות, רווח המופק במדינות התעשייתיות, לשולי הרווח המופקים במדינות 'המתעוררות' (שולי הרווח מחושבים כאחוז הרווח לאחר מס מתוך ההכנסה ממכירות) - ניווכח כי מאז 1982, הפעילות במדינות המתועשות הביאה שולי רווח שנעו בין 3.2% ל-5.6% לעומת זאת, הפירמות המסונפות והשלוחות במדינות 'המתעוררות' הביאו לשולי רווח שנעו בין 5% ל-9%. התוצאה של שולי רווח גבוהים אלה היתה שאותם שווקים הכפילו מאז 1988 את תרומתם לרווחי הקורפורציות האמריקניות, מ-9% ל-18% מסך הרווחים שהפיקו הקורפורציות האמריקניות בכל העולם.

שינוי זה בתהליך ההצבר שנתחולל עם הגלובליזציה של ההון הביא לשינויים בהיערכות הפוליטית הבינלאומית. זה מקור 'הסדר החדש' שבו משתלבת ישראל. 'האיום הקומוניסטי' הישן הוחלף באיום החדש של 'האיסלאם הפונדמנטלי'; איום חיוור אמנם, לעומת שנות הזוהר של המלחמה הקרה, אולם משתלב היטב בתוכנית 'הסדר החדש'. ישראל מיועדת להשתלב בתהליך שלום עם מדינות ערביות 'מתונות' ולהוות יחד עמן עמדה קדמית נגד המעגל הפונדמנטלי שבקצותיו מצויות איראן וסודן ובתוכם מצויים כיסים פונדמנטליים בצפון אפריקה, במזרח התיכון ובאסיה. 'הסדר החדש' במזרח התיכון חיוני להבטחת עמדותיהן האסטרטגיות-כלכליות של הקבוצות המובילות בארה"ב מול מתחרות אירופיות ויפאניות שמאז שנות השבעים, ובעיקר מאז שנות השמונים, מכרסמות בנתחים הולכים וגדלים של השוק העולמי. ארה"ב כמו מדינות תעשייתיות אחרות, סובלת מאז שנות השבעים באופן כרוני משיעורי צמיחה נמוכים. לעומת זאת קבוצות הון בינלאומיות שבסיסן בארה"ב משיגות ב'משקים הצומחים' החדשים (שנפתחו בשנות התשעים) שיעורי רווח גבוהים שמאפשרים להן להמשיך בחדירה לשווקים. הנהירה ל'משקים המתעוררים' באה גם מצד קרנות הון ענקיות שנצברו מחסכונות המעמד הבינוני בארה"ב. קרנות אלה צמאות לאפיקי השקעה חדשים נוכח עודפי הון, שהם חסרי מוצא להשקעה בתוך ארה"ב. למרות שהמזרח התיכון אינו נחשב עדיין לשוק צומח עבור השקעות, הוא בעל פוטנציאל טוב להפוך לכוה בעתיד הלא-רחוק. תהליך השלום בתוכנית 'הסדר החדש' מיועד לפרוץ את מחסומיו, להעלות בו את רמת ההכנסה הפנויה לנפש, ומכאן את הביקוש האפקטיווי לצריכה אזרחית של סחורות ושירותים. ישראל אמורה להשתלב בציר ירדן-מצרים-סוריה-לבנון המבטיח את יציבות העורף הצפוני של מדינות המפרץ,

השמונים נראו השטחים הכבושים כמכרה זהב פוליטי ועסקי הדרוש עלויות נמוכות ביחס לתשואה שהוא מביא. אלא ש'מחיר הכיבוש' החל לעלות מאז אמצע שנות השמונים. הפלסטינים נותרו ללא מוצא כשהם נלחצים יותר ויותר על ידי הגבלות והשפלות, החרמת אדמות, צמצום אפשרויות הקיום, ואבטלה של כ-50% מכוח העבודה. אין להתפלא שהם החלו, כהתנבאותו של רפאל איתן, רמטכ"ל ושר לשעבר, "מתרוצצים כג'וקים מסוממים בבקבוק" – במטרה לפרוץ מתוכו. המהפך במזרח אירופה ו"הליברליזציה" בישראל יצרו תנאים לחלופה זולה לפלסטינים: כוח עבודה זול וצייתן, לפחות לטווח קצר, מיובא מהגרות הסובייטיות לשעבר ומדרום מזרח אסיה.

מאז שנות התשעים עומדת אליטת הכוח הישראלית לפני סדר עולמי חדש. המעבר לשוק בו מתחרים תאגדי ענק בינלאומיים ופתיחתו לתחרות עם ירידת הגושים המדינתיים הטיל ספק ביכולת 'הכלכלה הגדולה' הישראלית להמשיך להישען על ההסדרים המוסדיים של המשטר הישן. השרידות העסקית נשענת יותר ויותר על בריתות ושותפויות מזדמנות עם משקיעים בינלאומיים שחודרים למזרח התיכון, כמו למשקים צומחים אחרים בעולם ההולך ונפתח בפניהם. המעבר לתחרות בינלאומית פירושו הינתקות מהמבנה הישן של מדינה חזקה בעלת ממשלה מסבסדת ומארגנת את הביקוש, ההשקעות, שערי החליפין ועלויות העבודה. מעתה, המאבק אינו מתרכז עוד בהעמקת ההצבר הדיפרנציאלי, כלומר בחלוקה מחדש של בעלויות במשק הנתון בסטגנציה; המאבק נטוש מעתה על הרחבת ההצבר הדיפרנציאלי, שפירושו תחרות על פריצה מהירה יותר לשווקים הצומחים החדשים. במצב כזה הופך הסכסוך הערבי-ישראלי לנטל, יותר מאשר לרווח – הן לגבי האליטות הערביות, בעיקר אלה השולטות ברווחי נפט ושנהנו מסכסוכי האנרגיה העונתיים, והן לגבי האליטות הישראליות.

בקיצור, מלחמה אינה נושאת עוד רווח – לא עבור קבוצות הון אמריקניות השואפות לחדור למזרח התיכון, ולא עבור קבוצות הון מקומיות. "כלכלת שלום פתוחה" כוללת פירוק 'הקואליציה הקיינסיאנית', כלומר פירוק ההסדרים הישנים בין השכר המאוגד, ההון הגדול והמשק החקלאי המאורגן. הממשלה מפריטה את נכסיה, חותרת לשבור את האיגודים המקצועיים, מורידה את המסים על ההון, שוחקת את קופות הפנסיה של השכירים, מפרקת את השירותים החברתיים, מקשה את ידה על המובטלים – הכל למען הוזלת עלויות העבודה והפיכת ההשקעות לאטרקטיוויות עבור קבוצות ההון, שפסקו מלהיות מקומיות והפכו לחלק מהקואליציה הבינלאומית המצפה לגבות את הדיווידנדים של ה"שלום".

הערות

1. הגישה התפתחה עוד בשנות הארבעים (למשל, Steindl, 1945) כשהבולטים בניתוח ההיסטורי של ארה"ב מפרספקטיבה זאת הם אדוארד (Edward, 1979) וכן בורינג (Bowring, 1986).
2. רוב המחקרים בישראל עוסקים בניתוח מפעלי כלומר בפרספקטיבה של ייצור או "כלכלה ריאלית" – ולא בפרימה, שהיא מושג הנחשב כמשתיך לתחום הניהול הפיננסי.

ציר שהוא נדבך חשוב בסדר האסטרטגי-כלכלי החדש.

עד אמצע שנות השמונים מדיניות ארה"ב במזרח התיכון השתלבה, פחות או יותר, באינטרסים של קואליציית פירמות הנשק והנפט הגדולות שנשענו על רווחים גבוהים באזור. ישראל שמשה חוליה חשובה בתנועה הזאת של רווחים מיצוא נפט ויבוא נשק, הן בהיותה יבואן נשק שסיבסד בעקיפין, דרך הממשל האמריקני, את רווחי קבוצות הנשק האמריקניות, הן כשומרת על המתח האזורי והן כמשרתת של האינטרסים הביטחוניים של ארה"ב באזור ובעולם הפריפריאלי. מקומה זה הודגש בעיקר לאחר נפילת השאח האיראני ב-1978 ועליית המשטר הפונדמנטליסטי של חומייני וממשיכיו.¹⁵ בתמורה הונח לישראל לפתח תעשיית נשק מקומית כל זמן שאינה מתחרה בפירמות האמריקניות, וכן עצם הממשל האמריקני עין לנוכח פיתוח הנשק הגרעיני בישראל.¹⁶ ישראל זכתה במעמד מיוחד לא רק כמדינה קליינטית מועדפת, הניצבת בראש רשימת הסיוע הצבאי והאזרחי האמריקני, אלא הונח לה גם, עד אמצע שנות השמונים, לשמור על מבנה המשק הקשיח שלה שהיה מוגן יחסית מפני חדירת סחורות והשקעות אמריקניות. מאז אמצע שנות השמונים המצב השתנה: ההאטה בביקוש העולמי לסחורות ושירותים ויחד עימם הפסקת הגידול בהוצאות הביטחון, הן בארה"ב והן בישראל, הביאו את פירמות הנשק האמריקניות למלחמה על כל פירור תקציב ממשלתי. דבר זה התבטא בירידה איטית אולם מתמדת של הצריכה הביטחונית המקומית בישראל, לעומת היבוא הביטחוני (המסובסד על ידי ממשל ארה"ב) שנותר יציב פחות או יותר. מצד שני התבטא הדבר בירידה המהירה של יצוא הנשק מישראל. פירמות נשק ישראליות מצאו עצמן במצב של תחרות עוינת עם פירמות אמריקניות. הממשל האמריקני החל ללחוץ על ממשלת ישראל, באופן הולך וגובר 'לפתוח' את המשק הישראלי, להוריד מכסים ולהגמיש את שוק העבודה. כך קרה שאליטת הכוח של ישראל מצאה עצמה במשבר הדומה בעיקרון למשברים של הודו, דרום-אפריקה וברזיל. המשק המלחמתי הגיע לקיצו. לא היה מנוס מלעבור למשק ליברלי על פי דרישות 'הסדר החדש'.

קיימות כמובן סיבות נוספות שנתלו לשינויים בקפיטליזם העולמי:

עד סוף שנות השמונים טיפחו האליטות הישראליות את האשליות לפיהן המלחמה הקרה תימשך עוד זמן רב, ושישראל הינה מדינת ציר במערך השמירה על האינטרסים האמריקניים (בשפת התעמולה כונה הדבר "הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון"). בשלהי ממשלת שמיר התברר שלהנחות אלה אין יסוד מוצק. נפילת בריה"מ וצמצום מרוץ החימוש, יחד עם המשבר הפיסקלי והכלכלי בארה"ב, הביאו לתחילת שחיקתו של סיוע החוץ האמריקני לישראל, שמאז 1988 יורד במחירים קבועים. עם החלשות השפעת רוסיה במזרח התיכון הצליחה ארצות-הברית לארגן קואליציה להגנת האינטרסים המרכזיים של כלכלתה נגד עיראק – ללא ישראל.

ולבסוף, 'אינתיפאדה' שרביץ וקודמיו בממשלת הליכוד הלאומי לא הצליחו לדכאה, הביאה את אליטת הכוח הישראלית למסקנה שהפלסטינים הינם נטל על המשק הישראלי ואיום ממשי על הסדר החברתי והלגיטימציה הפוליטית שנהנה ממנה 'המשטר הישן' (מה שאהבו לכנות 'הקונסנזוס הלאומי'). עד אמצע שנות

ההתמקדות שלהם היא ברמה הענפית. מאז שנות השבעים, עם עליית הקורפורציות הגדולות בישראל השולטות במאות מפעלים במגוון מצרים וענפים, הפרספקטיבה הענפית יכולה מעט מאד להסביר את התפלגות העוצמה העסקית.

3. פירוט מלא על ביצועי קבוצות ההון הדומיננטיות בישראל מבחינה סטטיסטית ראה רולי (Rowley et al., 1988). על ההיסטוריה של התגבשות האליטה העסקית בישראל מאז תחילת המאה וכן יחסי הגומלין המשפחתיים בינה ובין האליטה הפוליטית הצבאית ראה פרנקל וביכלר (1984). על התהוות היחסים ההדוקים בין 'הכלכלה הגדולה' ובין הממשלה ראה אהרוני (1976) פרק 7.

4. מדובר בשליטה ישירה של קבוצות ההון המרכזיות בפירמות המובילות בענפים. מאחר וקבוצות ההון הללו שולטות במאות פירמות שאינן מובילות, המעורבות שלהן בענפים ובתת-ענפים עמוקה יותר ממה שמשקף ברשימה. נקודה אחרת היא שמאז 1984, השנה שבה הוצגה רשימת דן אנו בדרסטריט, עמדתם של קבוצות 'הגרעין' התחזקה. ראשית, בגלל תהליך ההפרטה שבו מכרה הממשלה כמה מנכסיה הבסיסיים (כמו בתי הזיקוק, פז, כבלי צינן ועוד), ושנית, התמוגגותן של כמה פירמות מובילות בקבוצות הגרעין (כמו 'פולגת' שמחגה ביכלר).

5. כך לדוגמה בעלי 'פקר פלדה' יוסף פקר, ובעלי 'טבע' אלי הורוביץ (האחרון אף שימש כנשיא התאחדות התעשיינים ונחשב למקורב ביותר לשמעון פרס), כיהנו כראשי דירקטוריון קבוצת לאומי. באחת מהשערוריות העונתיות התגלה כי השניים אישרו רנטות גבוהות לראשי בנק לאומי לאחר שנאלצו לפרוש בעקבות שערוריית מפולת המניות באוקטובר 1983. תמורת זאת נהנו הפירמות שלהם מקווי-אשראי חריגים (דארץ, 7.1.87).

6. הרעה שכוח העבודה והקנייה הפלסטיני היווה גורם מזוה חשוב בצמיחת המשק הישראלי אינה מקובלת על כלכלני הזרם המרכזי בישראל. לרוב נוטים הם לראות בשליטה במשק הפלסטיני דווקא גורם ממתן בהשקעות טכנולוגיות שלטוח הארוך הביא נזק למשק הישראלי. לדעתם, תוספת ההכנסה שבאה לישראל מכוח העבודה הזול בשטחים הכבושים קצוזה על ידי תוספת הוצאות לשם אחזקתם הצבאית. לדעתם התרומה של הפלסטינים למשק הישראלי מגיעה לפחות מ-2% מהתל"ג הישראלי כשהצד הישראלי הוא המפסיד ואילו הצד הפלסטיני הוא המרוויח הגדול ברמת החיים כתוצאה מהאינטגרציה הכפויה שבין שני המשקים מאז 1967.

הטענה שלנו מורכבת משניים: ראשית, יש כאן שוב טעות הנובעת מפרספקטיבה אגרגטיבית. אי אפשר ש'כולם' ירוויחו או יינזקו אלא אם מתעקשים להישאר בעולם הפיקטיבי של Pareto. בעולם המוחשי של הכיבוש, כוח העבודה הפלסטיני והמשק הפלסטיני נתנו בשנים 73-1967 תנופה ליכלכלה הקטנה של ישראל העוסקת בעיקר במוצרי צריכה ושירותי צריכה אזרחיים ומכאן - להתאוששות הכלכלה הישראלית בכללותה. הכיבוש הצמיח שכבות ביניים חדשות בישראל שניזונו מכוח העבודה היצרני הפלסטיני. ההשקפה האגרגטיבית מוליכה לטענות מזוהות כאילו אימפריות הפסידו 'בסך הכל' מכיבוש ואחזקת קולוניות, או כאילו עבודת עבדים בדרום ארצות-הברית היתה הפסד כלכלי. בדרך זאת ניתן להוכיח שמאז התקופה הניאוליטית המין האנושי מצוי בהפסדים מצטברים וברור שאין כאן עיסוק בהיסטוריה אמיתית אלא בפיקציה.

המרכיב השני של טענתנו: בניגוד לתפיסה האגרגטיבית, בדיקה לפי המתודה של 'חליפין לא שווים' (כלומר הערכת 'העודף' שהועבר לישראל באמצעות כוח העבודה הפלסטיני) מראה, לפי חישוב גס, שמדובר בניכוס ערכים של כ-10% בממוצע מהערך המוסף התעשייתי. מי שאוהב פיקציות יכול להניח שאילו ערכים אלה היו נצברים במשק פלסטיני עצמאי במשך 30 שנות הכיבוש הישראלי (בתוספת 20 שנים של כיבוש ירדני) - היה המשק הפלסטיני נראה אחרת לחלוטין ויש להניח שגם מותג התשלומים, סוג ההשקעות, חלוקת העבודה והתחלוקת ההכנסות והרכוש בישראל היו נראים אחרת. אבל מה שקבע את המציאות הלכה למעשה היא מדיניות שלטונות הכיבוש לבלימת השקעות בשטחים, מניעת תיעוש, מניעת התפתחות שוק אשראי עצמאי ומערכת פיסקלית מפותחת, מניעת חינוך טכנולוגי, שוד המים והקרקעות, מיסוי מפלה, מעצרים ועידוד הגירה של כוח עבודה משכיל.

7. בין הדוגמאות הבולטות מאותה תקופה של יחסים אלה הם 'אילין' (מונופול לייצור רכב), 'אמקור' (מונופול לייצור מקררים), 'שמשון' (אוליגופול מלט כיום בבעלות 'כלל' ו'כור'), 'צייר חדרה' (מונופול נייר, כיום בבעלות 'דיסקונט' ו'כלל'), 'אוסם' (אוליגופול פסטה), 'תע"ל' (חלק מקרטל מוצרי עץ) 'אליאנס' (מונופול צמיגים לפני סגירה בבעלות 'כור'), 'צ'ים' ו'אל-ים' (אוליגופולים של תובלה ימית, כיום הראשון בבעלות קבוצת אייזנברג, השני - חלק מקבוצת 'דיסקונט') ועוד. הזכויות חולקו לפי מפתח פוליטי וכך הפכו למיליונרים בתקופה קצרה יזמים חברי כנסת או מקורבים ל'ציונים-כלליים' כמו רוקח, ספיר, סחיב, שנקר, פרסיץ, ליבר, סחרוב, אלישר, או למפלגת 'הפרוגרסיבים' כמו האחים מאיר ('בנק ירושלים', 'כל בו שלום'), פדרמן (מלונות דן), או למפלגת 'חירות' כמו מרידור, קרמרן, שטרן, פרומצ'נקו, שיף, בן-עמי, מיטלמן, הכט, או מהמפלגות הדתיות כמו הולנדר, טיבור וחנבאום, פורוש, ורבים אחרים שצברו או הצמיחו את הונם בתקופת 'הצע'.

8. בין הקבוצות החשובות שנפלו היתה 'החברה המרכזית למסחר והשקעות' שמחגה ביכלר' ב-1972, לאחר שהממשלה סיבסדה הפסדיה וסייעה לה למכור כמה מעסקיה. קבוצות השקעה אחרות שמחגו היו 'פי.א.סי.' (מחגה בדיסקונט), 'אפריקה-א"י' (מחגה בלאומי), 'גאס רסקי' (מחגה ביכלר), 'ישראל הולדינג' ('כלל'). כמו כן מחגו פירמות כמו 'ליבר', 'אתא', 'מולך-נהריה', 'מפעלי הרכבה נצרת', 'עשות-אשקלון' ועוד. בין הבנקים שנפלו ומזוהו בקבוצות ההון המרכזיות היו 'בנק לסחר חוץ' של 'החברה המרכזית למסחר' שחובותיו נקנו על ידי הממשלה, ועמו חברות בת שלו כמו 'בנק ערבי-ישראלי', והבנקים הייקים' לשעבר ('יפן', פויכטוונגר ואלרן). כמו כן 'בנק הפועל המזרחי', 'בנק אגודת ישראל' (שבזמנו הוענק על ידי ראש הממשלה מטעם מפלגת העבודה לוי אשכול, למפלגת אגודת-ישראל תמורת הצבעתה עם הקואליציה עבור אי ביטול הממשל הצבאי שנכפה על ערביי ישראל); 'קרדיט בנק' (בבעלות האדמו"ר מבאבוב וחסידים משורץ וארגנטינה); 'בנק לייצוא' (של האחים מאיר), 'בנק קופת-עם' (בבעלות בן-עמי וטיבור וחנבאום. האחרון ידוע יותר בקשריו הפיננסיים המסועפים עם משרד הביטחון ועם המעמד העליון של ישראל. הקשרים נחשפו לאחר ש'קרדיט בנק' בויגבה שבבעלותו, התמוטט כתוצאה מהתחמטות חברת ההשקעות המפורסמת של ידידו ברנרד קונרפלד); בעיקר בלטה התמוטטות הבנק הריבוי בגדולו, 'בנק בריטניה-א"י' בבעלות יהושע בן-ציון ומשפחת ויליאמס (בן-ציון שהיה תומך נלהב של 'גוש אמונים' זכה על ידי בית המשפט לתואר 'הגנב הגדול ביותר בתולדות ישראל'. הוא שוחרר מכלאו על ידי מנחם בגין עם עליית הליכוד לשלטון. יש לציין שבתקופת הליכוד הוא איבד את תארו המפוקפק לטובת נזילים גדולים יותר). כמעט כל הבנקים הנ"ל קרסו בליווי שערוריות. חלק מבעליהם זכו לשבת בבתי סוהר.

9. בעת המיתון של שנות השישים הפקיעו שר האוצר פנחס ספיר וראשי ההסתדרות קרנות פנסיה הסתדרותיות לשם העברת כספים לקונצרנים הסתדרותיים 'כור', 'סולל בונה', 'תיעוש' וחברות אחרות שנקלעו לקשיים. יעקב לוינסון - אז מנכ"ל בנק הפועלים (התאבד ב-1984 לאחר שנתגלתה מזימתו לרוקן את נכסי בנק הפועלים ולהעבירם לחברות השקעה של מקורביו בארצות-הברית) - השתלט על שבע קרנות הפנסיה הסתדרותיות, בהופכו את חברת האחזקה שלהן 'גמול' למחלקה בבנק הפועלים כדי למנוע ביקורת על השימוש בכספים. 'גמול' הפכה למכשיר רב עוצמה של לוינסון להשתלטות על הקונצרנים התעשייתיים שהיו בבעלות פורמלית של 'חברת העובדים' הסתדרותית. כך נשדדו ונשחקו מאות מיליוני דולרים של חסכונות שכירים מבלי שזכו לפיצוי והועברו לנכסי הקונצרנים הסתדרותיים שמהם נהנו בצורת הכנסות גבוהות, שככה קטנה של קציני צבא לשעבר, פיננסיירים ופוליטיקאים.

10. סטף ורטהיימר, שהיה חבר כנסת מטעם ד"ש (מפלגה שהורכבה בעיקר מהצמרת הפיננסית-ביטחונית של ישראל), נחשב למפיץ העיקרי של תורת איין ראנד בישראל. ואכן לא רבים במשק הישראלי יכולים להתגאות בכך שהצליחו גם לסחוט מהממשל הגנה וסכסוד כה רבים - בעיקר דרך משרד הביטחון ופטרונים בקבוצת 'דיסקונט' - וגם להופיע כגיבורי "היוחמה החופשית".

11. כך אירע ב'כור' שעברה לעסקי נשק לאחר 1967. את התפנית הביא מינויו של מאיר עמית שמונה למנכ"ל 'כור' ב-1968. עמית היה ראש 'המוסד' וראש המודיעין הצבאי בשנות השישים. הוא הזרים להנהלות 'כור' את חבריו הקצינים, רובם היו אוהדי מפלגת רפ"י (שהוקמה על ידי שמעון פרס ומשה דיין) ומאוחר יותר ד"ש (בראשות יגאל ידין, אף הוא רמטכ"ל לשעבר). כשהפך לשר התחבורה בממשלת בגין, החליף אותו ישעיהו גביש שהיה אלוף פיקוד דרום. הפנינה בכתר 'כור' היתה חברת הבת 'תדיראן' (שכמחצית מניותיה הועברו ממשרד הביטחון לקונצרן GTE). בראשה הועמד אלקנה כספי מי שהיה סגן מפקד חיל הקשר וחבר רפ"י. כן היו חברים בהנהלתה קצינים בכירים כמו יהושע שגיא, מפקד חיל המודיעין במלחמת לבנון וחבר כנסת מטעם "הליכוד", וסגנו בחיל המודיעין אלי הלחמי. בשנות השבעים היו אנשי רפ"י-ד"ש דומיננטיים בקומפלקס הבטחוני-עסקי של ישראל: אדולף שווימר, ממקורבי פרס (מגיבורי פרשת איראן-גיט), ניהל את 'התעשייה האווירית' במועצת המנהלים שהורכבה כמעט כולה מחברי רפ"י. בראש 'כלל-תעשיות' הועמד צבי צור (רמטכ"ל לשעבר, עזרו של דיין ששימש שר הביטחון בממשלת גולדה מאיר, וחבר רפ"י). בנימין פלד, אף הוא היה אוהד רפ"י ופעיל בד"ש, הועמד בראש 'אלביט' (קונצרן דיסקונט) שעסקה בייצור ואספקה לחיל האוויר (האלוף לשעבר פלד, בעל דעות מיליטריסטיות, היה מפקד חיל האוויר). את פלד מינה דן טולקובסקי אף הוא אלוף לשעבר ששימש מפקד חיל אוויר וחבר ברפ"י ובד"ש.
12. יש לזכור שמדובר כאן בארגוציות או בתשואות כלכליות בין נקודת זמן אחת לשנייה המאפיינות בעיקר חוסכים קטנים. משקיעים גדולים, שהיו בעלי קרנות הון גדולות ו"מידע פנים" (בייסקי, ע"ע 82-81 ו-102), הצליחו לחולל נפלאות בהשיגם תשואות ריאליות של אלפי אחוזים תוך פרק זמן קצר.
13. בנק ישראל (1974) עמ' 445. הנ"ל (1983) עמ' 282.
- נתוני התליג לקוחים מ.מ.ס. (1986) חשבונות לאומיים 1972-1985, עמ' 166.
14. The Bank Credit Analyst, Research Group (1994) *Emerging Market Analyst*, issue 7, November pp. 6-9; ibid, December pp. 8, pp 6-12.
15. Sampson, A. (1977); Krause, K. (1992); Cockburn, A. et al (1991).
16. הירש, ס., (1991).

ביבליוגרפיה

- אהרוני, י. (1976) *מבנה והתנהגות כמשק הישראלי*. תל-אביב: גומא-צ'ריקובר.
- בייסקי, מ., ו. זילר, הירש, מ. סרנת, מ. פרידמן, (1986) *ועדת חקירה לעניין ויסות מניות הבנקים. דין וחשבון*. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- בנק ישראל, (שנים שונות) *דין וחשבון שנתי*. ירושלים.
- ברגלס, א. (1989) "משקי ישראל והשטחים; מלחמה ושלוש". *רבעון לכלכלה*, 139, ע"ע 598-601.
- דן אנד ברדסטריט (1984), "ה-100 של דן אנד ברדסטריט, רשימת החברות המובילות בישראל". *דן אנד ברדסטריט* (ישראל), תל-אביב.
- הורוביץ, ד. (1975) *חיים במוקד*. רמת גן: מסדה.
- הירש, מ.ס. (1992) *כרית שמשון* (תרגום מאנגלית). תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- ל.מ.ס., הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, *שנתון סטטיסטי לישראל* (שנים שונות). ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- ל.מ.ס., "חשבונות לאומיים 1972-1985" *מוסף לירחון סטטיסטי לישראל* מס. 5 (1986) ירושלים.
- פרג'ון, ע. (1978), "הפועלים הפלסטינים - צבא מילואים כלכלי". *דפים אדומים* מס. 5, ירושלים.

- פרנקל, ש. וש. ביכלר (1984) *המיוחסים, אצולת ההון של ישראל*. תל-אביב: כדים.
- קליימן, א. (1989) "משקי ישראל והשטחים; מלחמה ושלוש" *רבעון לכלכלה*, 139, ע"ע 603-606.
- רקנאטי, ה. (1984) *רקנאטי, אב ובנו*. ירושלים: כנה.
- תומא, א.ה. (1989) "משקי ישראל והשטחים; מלחמה ושלוש". *רבעון לכלכלה*, 139, ע"ע 593-598.

- Baran, P.A. and P.M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. (New York and London: Modern Reader, Paperbacks).
- Bichler, S. and J. Nitzan (1993), 'Military Spending and Differential Accumulation: A New Approach to the Political Economy of Armament, The Case of Israel' *Review of Radical Political Economics*, vol. 28, No. 1, pp. 52-97.
- Bowring, J. (1986) *Competition in a Dual Economy*. (Princeton: Princeton University Press).
- Cockburn, A. and L. Cockburn (1991) *Dangerous Liason. The Inside Story of the U.S.-Israel Covert Relationship*. (London: MacMillan).
- Edward, R. (1979) *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century* (New York: Basic Books).
- Farjoun, E. (1980) 'Palestinian Workers in Israel - A Reserve Army of Labour', *Khamsin*, No. 7: 107-143. London.
- Ferrari, P., J. Knopf, and R. Madrid (1987) *U.S. Arms Exports: Politics and Contractors*. (Washington, D.C.: Investor Responsibility Research Center).
- Kalecki, M. (1967) *Vietnam and U.S. Big Business* Reprinted in M. kalecki (1972) *The Last Phase in the Transformation of Capitalism* (New York; Monthly Review Press) pp. 107-114.
- Krause, K. (1992), *Arms and the State, Patterns of Military Production and Trade*. (Cambridge and New York: Cambridge University Press).
- Rowley, R.S., S. Bichler, and J. Nitzan (1988) 'Some Aspects of Aggregate Concentration in the Israeli Economy, 1964-1986', Working Paper 7/88 Department of Economics, McGill University, Montreal.
- Sampson, A. (1977), *The Arms Bazaar, From Lebanon to Lockheed*, (New York: The Viking Press).
- Steindl, J. (1976) *Maturity and Stagnation in American Capitalism*. (New York and London: Monthly Review Press).
- Sweezy, P. (1972) *Modern Capitalism and Other Essays*. (New York: Monthly Review Press).